

oud wag eningen

Van Aula naar Omnia

De strijd om het landschap

De Haagsman die kwam en de Haagsman die ging

Verduurzamen van een monument

Wageningen en het Rampjaar 1672

Hernieuwde kennismaking met de gasfabriek

Grutto!

Met enige regelmaat heb ik de aanvechting om te stoppen met mijn bezigheden voor dit tijdschrift. Dan bekruipt me het gevoel dat er veel urgentere problemen spelen in de wereld dan het behoud van erfgoed of hoe authentiek de straatnaambordjes er uitzien. Op zo'n moment wil ik mijn energie liever inzetten voor het leefgebied van de grutto of gaan ijveren voor de plaatsing van zonnepanelen en windmolens. De historie kan me tijdelijk gestolen worden, het gaat om de toekomst!

Steeds opnieuw echter realiseer ik me dat ik het werken aan het blad gewoon leuk vind: het zoeken naar interessante of actuele onderwerpen, het schaven aan tekst, het afstemmen met auteurs en redactieleden, het zoeken naar passende illustraties, om met zijn allen tot een mooi product te komen. Dat laatste krijgen we tenminste regelmatig te horen en dat is fijn, daar zijn we blij mee.

Natuurlijk zitten er soms ook minder prettige kanten aan. Zo nemen we met ingang van dit nummer afscheid van de vaste rubriek Een eeuw geleden, die Petra Leenknecht ruim zeven jaar voor ons tijdschrift verzorgde.

Met een diepe buiging zeggen we haar dank.

Heeft u de nieuwe film van natuurfilmer Ruben Smit over de grutto trouwens al gezien?

Carleen van den Anker

IN DIT NUMMER

Van Aula naar Omnia

De strijd om het landschap

Haagsman

Verduurzamen van een monument

Rampjaar 1672 (2)

De Gasfabriek

EN VERDER

Column van Jelle de Gruyter - Het ideale plein 5 In gesprek met Jan Smit 10 Wageningen op het doek 21
Erfgoed in het nieuws 22 Uit de vereniging 26 Agenda Wagenings Erfgoed 28

COLOFON

Tijdschrift van de Historische Vereniging Oud Wageningen verschijnt vier keer per jaar.

Redactie

Carleen van den Anker
(eindredacteur), Jan Mars,
Assia Vermeulen.
Adviseur: Bob Kernkamp.

Vormgeving

Marieke Eijf en Hans Dijkstra
(GAW ontwerp en
communicatie)

Foto omslag

'Natte' gashouder van de
Wageningse gasfabriek, ca. 1930.
Aan de buitenkant zit een frame
om de beweegbare klok te
kunnen geleiden. Op 7 en 15
meter hoogte zijn bordessen
aangebracht voor onderhoud
aan de watersloten en andere
werkzaamheden. De foto is
van W.H. Ramaer. Beeldbank
Wageningen, collectie
Gemeentearchief.

Redactieadres

redactie@oudwageningen.nl

Abonnementen

penningmeester@
oudwageningen.nl

Verspreiding

PostService Wageningen

Volgend nummer

Oud Wageningen 50-4 verschijnt
begin december 2022. Kopij
dient uiterlijk 17 oktober bij de
redactie te zijn.

*Overname artikelen uitsluitend
na toestemming van de redactie
en met bronvermelding.*

ISSN 1384-7678

Op 29 april 2022 draaiden rector magnificus Arthur Mol en pedel Renata Michels, beiden in vol ornaat, gezamenlijk de deur van de Aula aan de Generaal Foulkesweg op slot. Een historisch gebaar, dat de aanwezigheid van de WUR in de Wageningse binnenstad definitief beëindigde. De functie van de Aula als plek voor wetenschappelijke plechtigheden is overgenomen door Omnia, een verrassend knus gebouw op de campus. De Aula zal voortleven als 'culturele motor' in het Vrijheidskwartier.

Van Aula naar Omnia

Door Jan Mars

Het winnende ontwerp voor de Aula was Hoe 't groeide van architect H.T. Zwiers. Het gebouw zelf ligt ver van de weg, links is de lange zuilengalerij zichtbaar. Dit ontwerp werd niet uitgevoerd.

In 1926 is het landbouwonderwijs in Wageningen vijftig jaar oud – tijd voor een feestje. De hogeschool tuigt het Comité tot Herdenking van het Halve Eeuwfeest op, met een Eere-comité met Zijne Koninklijke Hoogheid prins-gemaal Hendrik als voorzitter, en een uitvoerend comité onder leiding van de oud-minister van Landbouw, Nijverheid en Handel dr. F.E. Posthuma. Na diens beroep op 'allen die hun welvaart aan het landbouwonderwijs te danken hebben' doneren enkele Indische cultuurmaatschappijen zulke forse bedragen dat al na een paar maanden het streefbedrag bereikt is. Tegenwoordig zouden we, waarschijnlijk terecht, bedenkingen hebben bij de herkomst van al dat royaal geschenken geld, maar in 1926 stond dat niet ter discussie. De schenkers willen hun alma mater verblijden met een Aula, voor academische plechtigheden en met een representatieve functie. Het Aulafonds in de persoon van Posthuma schenkt op 15 september 1926 de nog te bouwen Aula aan de minister van Binnenlandse Zaken en Landbouw. Het geschenk moet verrijzen tussen De Wereld en studentensociëteit Ceres. En daar beginnen de problemen. Belangrijke organen binnen de Hogeschool menen dat een dergelijk gebouw een plek behoort te hebben te midden van andere hogeschoolgebouwen.

Het voorgestelde perceel ligt echter tussen 'een stalhouderij en een studentensociëteit', zoals wat baderend gesteld wordt. Zelfs de minister spreekt zich in deze zin uit, maar toch koopt het Aulafonds het stuk grond, want het wil zo veel mogelijk rekening houden met de wensen van de gulle gevers.

Prijsvraag

Voor het ontwerp wordt een prijsvraag uitgeschreven. Het Prijsvraag Programma kost een gulden; de maximale aanneemsom is 55.000 gulden (in huidige prijzen een schappelijke 500.000 euro). Het ontwerp moet ruimte bieden aan De Zaaier van August Falise, het beeld dat voor het hoofdgebouw aan de Heerenstraat staat.

In mei 1928 heeft de jury 83 anonieme ontwerpen ontvangen. Het winnende ontwerp *Hoe 't groeide* van H.T. Zwiers uit Haarlem krijgt in het juryrapport vooral lof voor het voorterrein: een weidse entree, met een zuilengalerij die de bezoeker vanaf de straat het gebouw in leidt, en vooraan als blikvanger De Zaaier. Wie het pleintje betreedt, ziet de zijgevel van de Aula, met hoge ramen en een hoog pannendak. Het juryrapport spreekt lovend van 'een zeer fraai en goed omlijst voorterrein'.

Daar is niet iedereen het mee eens. Binnen de Landbouwhogeschool heerst de mening dat de uitstraling onvoldoende en de locatie onbeholpen is. De Senaat stelt dat de Hogeschool met dit ontwerp voorgoed verstoken zal blijven van een waardige ontvangstgelegenheid. Ook het Wageningse gemeentebestuur heeft forse bezwaren, waaronder de vermeende ontbrekende representatieve uitstraling. De gemeente weigert dus de bouwvergunning. Omdat het Aulafonds niet bereid is tot een compromis, ligt de zaak bijna twee jaar stil. In december 1929 meldt het fonds dat het gedoneerde bedrag is opgelopen tot 110.000 gulden, dat restitutie niet mogelijk is en dat uitgekeken wordt naar een andere bestemming. Tegelijk krijgt Zwiers de vraag contact op te nemen met de gemeente. Hij presenteert een nieuw ontwerp om aan de bezwaren tegemoet te komen en de gemeente gaat akkoord. Het nieuwe ontwerp heeft dan ook maar weinig overeenkom-

Boven: Het nieuwe gebouw Omnia op de campus, gezien vanuit westelijke richting. Foto Guy Ackermans.

Rechts: Een van de eerste promoties in Omnia was die van Robin Crossley van de leerstoelgroep Dierlijke productiesystemen. Deze vond plaats op 23 mei 2022 in zaal 'Auditorium'. Foto Guy Ackermans.

sten met het bekroonde: de nieuwe aula is hoger, een kwartslag gedraaid en staat direct aan de weg, zodat het zo bejubelde voorterrein ontbreekt en er geen plek is voor De Zaaier. Maar er is een doorbraak en in 1933 komt de bouwvergunning. Op 5 april 1935 is het openingsfeest. Het wordt opgeluisterd door orgelspel; het orgel kon aangeschaft worden met het restbedrag van de inzameling. Inauguraties, afscheidscolleges en diploma-uitreikingen (maar niet promoties) werden jarenlang op deze manier opgevrolijkt. De twee laatste organisten, Dik Sipma en Gonny van der Maten, verzorgden dit onderdeel op oproepbasis. Het trof de twee dan ook onaangenaam dat in Omnia niks voorzien was voor voortzetting van de traditie: het ontwerp bood geen ruimte voor een orgel en blijkbaar is dat niemand opgevallen. Er is evenwel hoop: bij recente plechtigheden konden de twee een gehuurd kistorgel bespelen.

Campus De Born

Een bezwaar van de Aula, ook in het herziene ontwerp, blijft dat hij ver weg ligt van de overige hogeschoolgebouwen. Begin jaren 50 wil de Hogeschool hieraan tegemoetkomen. Daartoe wordt De Wereld gekocht, met de bedoeling het hotel te slopen ten gunste van een nieuw hoofdgebouw. Bij nader inzien blijkt dat onhandig. De Wereld is iconischer dan de plannenmakers beseften en sloop ervan roept veel weerstand op, tot in de Tweede Kamer. Bovendien is de verkeerssituatie ter plekke niet bepaald uitnodigend. Het hoofdgebouw blijft waar het is; pas in 1990 verhuist het naar Duivendaal. De Zaaier gaat dan wel mee. In dezelfde tijd, begin jaren 90, ontstaan plannen voor een campus buiten de stad. Op de Born verrijst vanaf 1992 nieuwbouw. Vanaf de eeuwwisseling gaat het snel en loopt het terrein vol met grote onderwijs- en laboratoriumgebouwen. Als een soort schil er omheen komen verwante bedrijven. De Universiteit verdwijnt meer en meer uit de binnenstad, tot uiteindelijk de Aula als laatste overblijft. Dat doet niks af aan het gebruik: in de bijna 90 jaar van haar bestaan vonden er meer dan 800 inauguraties en 8000 promoties plaats; meer dan 50.000 studenten sloten er hun studie af. Daarnaast waren er regelmatig concerten en andere optredens. In 2016 valt de beslissing de Aula af te danken. Op De Born moet een nieuwe 'aula' komen, voorlopig

Vrijheidskwartier

Tegelijk met het vertrek uit de binnenstad organiseerde de WUR een aanbesteding over de vraag: wat te doen met de Aula, de gebouwen en terreinen erachter, en De Wereld. De WUR wilde de historische, culturele en belevingswaarde van deze twee iconen, symbolen voor de Stad der Bevrijding en 150 jaar Life Sciences, borgen. De Wageningse bedrijven BOEi en Van Swaay bedachten daarvoor samen het Nationaal Vrijheidskwartier. Het plan omvat vijf delen: de Aula als 'culturele motor' wordt bioscoop- en evenementenlocatie, hotel De Wereld krijgt meer kamers en horecافaciliteiten, er komt een 'Wageningen Experience': een 'spectaculaire en audiovisuele tour door heden en verleden van Wageningen' met de Aula als startpunt, in het groen tussen hotel en Aula komt een stadspark waar altijd wat te doen is, en achter de Aula komen 45 tot 78 eenpersoonsappartementen. Begin 2023 wil het Heerenstraattheater in de aangepaste Aula met filmvoorstellingen beginnen. Voor de rest van het plan is een wijziging van het bestemmingsplan nodig. Voltooiing kan nog wel even duren.

Dialogue Centre geheten. Architect Erik van Eck van het Rotterdamse bureau Broekbakema gaat aan het tekenen. In het resultaat, na een prijsvraag onder medewerkers 'Omnia' genaamd, heeft op 10 mei 2022 de eerste promotie plaatsgevonden.

Wat opvalt aan Omnia is de geringe omvang, zeker vergeleken met de architecturale krachtpatserij van naburige campusbewoners als Atlas of Orion. Het moet wel een van de kleinste WUR-gebouwen op de campus zijn. Het wordt aan twee kanten afgeschermd door groen; aan de twee andere zijden bieden grote glazen gevels vrij uitzicht op wat er binnen rondloopt, zoals men van binnenuit een weids uitzicht over de Born heeft. Drie houten paviljoens geven binnen plaats aan twee zalen voor promoties, lezingen, inauguraties, en een café-restaurant met terras, 'faculty club' geheten. In een schil eromheen liggen 'break out rooms' voor kleinere gezelschappen. Binnen heerst rust, mede dankzij de kleurstelling en de korte zichtlijnen. Het gebouw voelt knus en comfortabel. De faculty club is voor iedereen toegankelijk, waarmee Wageningen een aantrekkelijke uitbreiding van zijn horeca-aanbod heeft, in de beeldentuin die de campus ook is. De Zaaier staat er ook.

Bronnen

Tijs Tummers: *Het schip van Blaauw; Bouwen voor de Landbouwuniversiteit Wageningen (1877-1990); Wageningen 1990.*
Carleen van den Anker, Kees Gast, Bob Kernkamp, Petra Leenknecht: *Van clusters tot campus; Ruim een eeuw bouwen voor de Wageningse universiteit.*
Comité Open Monumentendag Wageningen 2018
www.vrijheidskwartier.nl/
www.broekbakema.nl/projecten/wur-dialogue-centre/
Resource magazine

Het ideale plein

Door
Jelle de Gruyter

Jelle de Gruyter is voorzitter van de Stichting Nationaal Erfgoed Hotel De Wereld, die is aangesloten bij Netwerk Erfgoed Wageningen.

Door een serie artikelen in de NRC ontstond thuis een discussie over de pleinen van Wageningen. Zijn dat ideale pleinen, was de vraag. Of zou je bepaalde pleinen anders moeten inrichten? Volgens de Etymologiebank: *plein zn. 'open ruimte in de bebouwde kom'.* Ontleend aan Oudfrans *plain 'vlakke' [ca. 1155; Rey]*. Leuk weetje: *Een terreplein (afgeleid van het Italiaanse terra plana: vlakke grond) is het vlakke terrein binnen een bastion, fort of vesting.*

Als we 'plein' zo breed interpreteren, kennen we er in de Wageningse binnenstad heel wat. Markt, Raadhuisplein, Salverdaplein, Conventplein, Junusplein, Beuningplein, Gedempte Gracht, 5 Mei plein, Irenebrigadeplein, en de vlakke stukken van de bastions. Veel van deze pleinen zijn parkeerterrein. Dat lijken bepaald geen 'ideale' pleinen. Maar zijn pleinen zonder auto's dan automatisch wel ideale pleinen? In de jaren 80 zocht stedenbouwkundige William Whyte naar een antwoord op deze vraag. Is het de maatvoering? De vorm? De bezonning? Of de architectuur? Speelt allemaal een rol. Maar het belangrijkste, schreef Whyte, is voldoende zitplaatsen. 'Mensen gaan zitten waar er plekken zijn om te zitten.' Whyte doet daarbij op vrije, openbare en 'gratis' zitplaatsen. Uit een recente lezersenquête van NRC blijkt dat er naast zitplaatsen ook behoefte is aan groen, grote bomen (schaduw), geborgenheid, water, een ijssalon of kiosk en, natuurlijk, mensen. Pleinen moeten vooral divers en levendig zijn.

Op de Wageningse pleinen in het centrum staan in totaal dertien 'gratis' banken, waarvan enkele ingeklemd tussen terrassen. Voorts is er de *social sofa* aan de westelijke en de regenboogbank aan de oostelijke kant van de Hoogstraat. Er staan zitbanken op het Rijnbolwerk en bij de Nudepoort. Die goed verscholen plekken worden, aan het afval te zien, vooral benut door nachtelijke bierdrinkers en lachgasgebruikers. De Markt is het enige plein met water: de fontein, waar je op de rand kunt zitten en waar kinderen in spelen. Enkele grote bomen vinden we op de Markt, het Beuningplein en het 5 Mei plein. Kleinere bomen op het Raadhuisplein, het Salverdaplein en het Irenebrigadeplein. Behalve de grote hoeveelheid terrassen vinden we weinig aantrekkelijke, comfortabele, beschutte openbare vrije zitplekken op de Wageningse pleinen. Toegegeven: in Wageningen fungeren de taluds langs Plantsoen en Emmapark als plek om lekker te zitten. Daar zie je jongeren, studenten en soms ook gezinnen verblijven. Het gras voldoet kennelijk beter aan de 'voorwaarden' voor een ideaal plein.

Wageningen is de laatste tijd behoorlijk druk met vragenlijsten, bewonerspeilingen en stakeholdersessies ten behoeve van de Omgevingsvisie Bebouwd gebied en het Project *Wageningen over 20 jaar: wat zie jij voor je?* Toch zou je systematischer na kunnen denken over pleinen en verblijfsgebieden.

Waarom niet meer ruimte voor groen, voor comfortabele, toegankelijke en sociaal veilige zitplekken, voor waterspeelplekken en minder ruimte voor auto's in de stad? Waarom niet de 'loper' tussen de cafés en hun terrassen op de Markt in ere herstellen? Waarom niet hier en daar 'inbreiden'? Op het Salverdaplein kan het daar oorspronkelijk bedachte Poortgebouw van Charles van den Hove alsnog gebouwd worden. Waarom geen appartementen op parkeerplaats de Gedempte Gracht? Waarom de grastaluds aan de straatzijde niet verrijken met bankjes voor ouderen? En de bastions autovrij maken, vergroenen en bomen plaatsen. Waarom niet het Rijnbolwerk verfraaien en voorzien van een eenvoudige theatervoorziening, herinnerend aan de muziekkoepeel die er ooit naast stond? Meer levendigheid door de hele stad bereikbaar te houden voor mensen op de fiets. Niet één grote, maar verspreide kleine fietsparkeervoorzieningen.

Laten we bij het herinrichten goed kijken naar het huidige, spontane gebruik. Daar is veel van te leren, bijvoorbeeld dat mensen met een scootmobiel ook graag bij een bank aanschuiven of dat jongeren in een kring willen zitten op het gras bij het Plantsoen. Voor veel van deze ideeën en wensen moet een flink deel van het parkeren buiten de gracht worden gerealiseerd. Zoals we zagen in de verkiezingsprogramma's is de gemeenteraad onderhand wel toe aan een eigentijds mobiliteitsbeleid voor de binnenstad.

Dit najaar brengt museum De Casteelse Poort een expositie over de Wageningse Landschappen. De keuze voor dit onderwerp is op zich niet opzienbarend. Musea en landschappen zijn al eeuwenlang verbonden. Elk museum in Nederland heeft er wel aandacht aan besteed, onder poëtische titels als 'Het Eeuwige Landschap' (Den Bosch), 'Levend Landschap' (Schiedam), 'Imaginaire Landschappen' (Helmond), 'Verrukkelijke Landschappen' (Gouda), 'Beladen Landschap' (Leeuwarden) en 'Ode aan het Landschap' (Zandvoort). Dat het Wageningse museum de blik richt op zijn eigen omgeving is ook niet verwonderlijk. De stad ligt op het kruispunt van vier heel verschillende landschappen en mede daaraan ontleent zij haar identiteit. En door haar strategische ligging aan de grens tussen Gelre en Utrecht kreeg zij vroeg stadsrechten. Een groot deel van haar economische voorspoed was eraan te danken. Ook de komst van de voor Wageningen zo belangrijke Landbouwniversiteit had met beide factoren te maken.

De strijd om het landschap

Door Jan Schakel

Jan Schakel was bijna 40 jaar universitair docent aan de WUR en is vrijwilliger in De Casteelse Poort.

Op deze bodemkaart van Wageningen e.o. uit 1982 is de gevarieerde bodemgesteldheid rond de stad goed te zien.

Uitgave Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.

Bosbouwkundige H. van den Bosch zette in zijn boek *Landbouwscholen in Wageningen* (1983) de argumenten op een rij die inspecteur van het middelbaar- en landbouwonderwijs W.C.H. Staring in 1872 aanvoerde voor de keuze van Wageningen als locatie voor een landbouwschool. Naast sociaal-culturele overwegingen (de stad is niet zó groot dat de landlieden voor eene te sterke ontwikkeling van stadsbegeerten en steedsche neigingen bij hunne zonen behoeven beducht te zijn) telden destijds ook geografische overwegingen mee. De centrale ligging was belangrijk, zodat het 's zondags te huis komen voor de meeste leerlingen mogelijk was. Maar belangrijker nog was de *verscheidenheid van grondsoorten en bedrijfsvormen in de omgeving, zoals de kleibedrijven ten westen van de stad en over het Lexkesveer, de zandbedrijven ten noorden en oosten van de stad, houtteelt, tabaksteelt en zelfs nog de voorvaderlijke schapenhouderij op woeste heidevelden.*

In het artikel *De Weelde van Wageningen* (in *Nieuwe Veluwe*, 2012-4) worden de kwaliteiten van de Wageningse landschappen op een meer moderne manier beschreven: *De charme van Wageningen zit in de diversiteit aan landschappen met zijn vele bodemtypen, planten en dieren. (...) Wageningen ligt op de rand van de Veluwe. Aan de zuidkant snijdt de riviervlakte van de NederRijn messcherp in de zandmassa van het Veluwemassief, met steile hellingen en onNederlandse vergezichten als resultaat. Dat uitzicht maakt de zuidrand van de Wageningse Berg een geliefde plek om te wonen. Toch is het eigenlijk heel bijzonder dat de bebouwing beperkt is gebleven en het bos en parklandschap nog steeds domineert. Daardoor tref je hier ook een voor de Veluwe bijna unieke situatie. Het bos op de stuwwal gaat geleidelijk over in de uiter-*

Wageningse landschappen

Van 6 november 2022 tot 2 april 2023 toont museum de Casteelse Poort een expositie over de Wageningse Landschappen. Deze tentoonstelling bouwt voort op het boek 'De Landschappen van Wageningen' uit 2021, maar kiest een andere invalshoek. Weliswaar staan in de expositie bijna dezelfde landschappen centraal (de Eng, de berg, de uiterwaarden en het Binnenveld; alleen de Nude blijft onbelicht), maar deze worden vanuit specifieke gezichtspunten benaderd. In vier zalen van het museum komen achtereenvolgens de Dynamiek, de Wetenschap, de Verbeelding en de Politiek van die vier landschappen aan bod.

waard. (...) Ten westen van Wageningen gaat het droge Veluwe zandlandschap pardoos over in de rechtlijnige verkaveling van wat eens een kletsnat veengebied was. Kaal en open ligt het grasland er, slechts onderbroken door strenge populierensingels en sloten. Dit zogenaamde Binnenveld loopt door tot Veenendaal en is onderdeel van de Gelderse Vallei. Kijkend naar het westen lijkt de beboste stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug binnen handbereik. Zo'n 200.000 jaar geleden vormde deze stuwwal samen met die van Ede-Wageningen één geheel, totdat de Rijn zijn koers verlegde en een flinke hap uit het zand nam. Door de slechte afwatering was het Binnenveld lange tijd slecht toegankelijk. Uitgestrekte veenmoerassen werden gevoed door regen en kwelwater vanuit de stuwwallen. Heel apart is dat het volkomen onbebouwd is en van oudsher ook boomloos (...). Deze openheid zien we niet veel meer in Nederland. De hoge waarde van dit gebied wordt nog eens vergroot, doordat je er zicht hebt op zowel de stuwwallen van Veluwe als Utrechtse Heuvelrug. Het landschap is prachtig afleesbaar.

De verbeelding van het landschap

Ondanks die ligging op het kruispunt van vier prachtige landschappen, heeft Wageningen nooit een eigen kunstenaarskolonie gekend. Anders dan bijvoorbeeld de zuidrand van de Veluwe (de Oosterbeekse School, met schilders als Johannes Bilders, Théophile de Bock en Xeno Münninghoff) of de

Noord-Veluwe (de Nunspeetse School met Jan van Vuuren en Arthur Briët) heeft Wageningen op artistiek gebied geen school gemaakt. Niet dat er geen prachtige schilderijen van Wageningen of door Wageningers zijn gemaakt. Trouwe bezoekers van De Casteelse Poort zullen zeker bekend zijn met de kwaliteiten van schilders als Johan Haak, Ben van Londen, Toon Jansse en Eef van Brakel die na de Tweede Wereldoorlog de Wageningse landschappen met pen en penseel hebben vastgelegd. Saskia Werner, medewerkster van het museum, heeft een vaste rubriek in dit blad, *Wageningen op het doek*, waarin zij een werk bespreekt vanuit historisch en kunstzinnig oogpunt. Haar voorlaatste bijdrage betrof 'Landschap bij Wageningen' van Christiaan Immerzeel en in dit nummer wordt 'Uiterwaardenlandschap' van Ben van Londen behandeld.

Een groot deel van de komende expositie zal gaan over de verbeelding van het (Wageningse) landschap. Met werk van voornoemde kunstenaars, maar ook de prachtige, bijna surrealistische schilderijen van Kees Veenendaal krijgen een plek. Onlangs is een serie van dertien van zijn werken aan het museum geschonken. Ook komt de verbeelding van het landschap via literatuur (Lopen met van Lennep, of wandelen met Huijser), poëzie (Denkend aan Holland) en sculpturen tot uitdrukking. Een grote leestafel ten slotte zal de bezoekers uitnodigen om de prachtige boeken over Wageningse landschappen open te slaan en door te bladeren.

De wetenschap van het landschap

Wetenschap en landschap zijn op alle mogelijke manieren verbonden. Zo hing de komst van de Landbouwhogeschool direct samen met de aanwezige agro-ecologische diversiteit. Omgekeerd heeft de aanwezigheid van de latere universiteit een enorm stempel gedrukt op de omgeving. In de expositie wordt ruim aandacht besteed aan dat zogenaamde universitaire landschap: het enorme complex van lesgebouwen, proefvelden en onder-

Boven: Johan Haak: Landschap met Contékrijt. 'De Wageningse Eng met roggeschoven' (1952). Beeldbank Wageningen, collectie Casteelse Poort.

Onder: Wandbord met elektronisch knoppen-paneel waarop lampjes de locaties van de laboratoria en instituten van de universiteit aangeven, vermoedelijk in de jaren 60. Het bord is afkomstig van het voormalige Instituut voor Plantenveredeling aan de Lawickse Allee.

Handhaving of dialoog

Rik Eweg was van 1998 tot 2006 wethouder onder vijf burgemeesters: achtereenvolgens J. Sala, G. Faber, A. Pechtold, C. Rutten en G. van Rumund. Hij had in zijn portefeuille onder meer natuur, landschap, grondbeheer en ruimtelijke ordening. De perikelen rond de vier Wageningse landschappen hebben acht jaar lang in sterke mate zijn politieke agenda gevuld. Het allereerste document dat op zijn allereerste werkdag kaar lag om ondertekend te worden, was een decreet tot actieve handhaving op de Wageningse Eng. Een team van handhavers, ambtenaren en politieagenten stond klaar om de illegale opstallen aan te wijzen en de eigenaren te someren deze af te breken. Eweg weigerde echter te tekenen, en begon in plaats daarvan een gesprek met alle betrokkenen. Een dialoog, die in 1998 in gang is gezet en al bijna 25 jaar duurt. De tentoonstelling laat zien dat deze dialoog op het ogenblik verkeert in wat genoemd kan worden een 'respectvolle impasse'.

Boven: Na het verschijnen van de Rijksnota Nationale Landschapsparke in 1975 stortte heel 'Groen Wageningen' zich in de discussie over landbouw en landschap. Vooral de vraag of Landbouw en Natuur gescheiden moesten worden of niet. Op het massaal bezochte congres Landbouw en Natuur (najaar 1981) werd de afsluitende forumdiscussie gevoerd onder het motto: 'Voorwaarts met de Natuur, of terug naar de Hel?', waarbij 'Voorwaarts' staat voor integratie en 'de Hel' voor segregatie. Met de Hel werd toen ook het blauwgrasland van SBB aan de Veenendaalse kant van het Binnenveld bedoeld. Dit gebied doet anno 2022 nog steeds niet mee met de voorgestelde verweving van landbouw en natuur in het 'Groene Hart' van de WERV-gemeentes (Wageningen, Ede, Rhenen en Veenendaal). De voorzitter op de foto is de auteur van dit artikel. Privécollectie auteur.

Rechts: De uiterwaarden fungeren al jaren als recreatiegebied voor menig Wageninger. Foto Carleen van den Anker.

zoekstations dat de stad omgeeft. De indrukwekkende architectuur van veel van de universiteitsgebouwen in de stad heeft onmiskenbaar bijgedragen aan het rijke stedelijke landschap. In het rurale gebied valt de typerende architectuur van bijvoorbeeld proefboerderijen op. Maar belangrijker dan de direct zichtbare invloed van de universiteit, is de invloed die de Wageningse wetenschap heeft gehad op het Nederlandse landschap als geheel. De onlangs uitgekomen handelseditie van het proefschrift *Landschapsplan Nederland* laat op indringende wijze zien hoe Wageningse kennis, kunde en professie het landschap hebben gevormd. Het boek van Henk van Blerck focust op de rol van landschapsarchitecten bij het maken van beplantingsplannen in het kader van honderden ruilverkavelingen in de periode 1946-1976. Maar de invloed van Wageningse wetenschap gaat veel verder. Al vroeg stonden disciplines als bodemkunde, geografie, hydrologie, ecologie en vegetatiekunde ten dienste van landschapsonderzoek, maar met de opkomst van geografische informatie systemen (GIS), remote sensing (RS), computer aided design (CAD) en multiple system approach (MSA) kwam het denken over en het werken met landschappen in een enorme stroomversnelling. Deze verwetenschappelijking van het landschap wordt wel getypeerd als 'de overgang van tekenen naar rekenen': ontwerpen wordt modelleren, schetsen wordt analyseren. Maar de wetenschap staat niet stil en blijft zich vernieuwen: nadat de traditionele landschapsarchitectuur is ingewisseld voor de moderne architectuur, staan we nu aan de vooravond van een 'postmoderne fase', waarin de wetenschapper meer procesbegeleider wordt. Het proefschrift *Landscape Architecture between Politics and Science* uit 2009 geeft hiervan een goed beeld.

De politiek van het landschap

Nadat respectievelijk de dynamiek, de wetenschap en de verbeelding van het landschap in de expositie belicht zijn, staat in de vierde zaal de politieke invalshoek centraal. Hierbij gaat het om strijd, de strijd om het Wageningse landschap. Landschappen worden soms gretig voorzien van kwalificaties als 'arcadisch', 'idyllisch', 'romantisch' of 'pastoraal'; maar zo harmonisch en lieflijk zijn ze lang niet altijd. Alleen al hun ontstaan is vaak een direct gevolg van conflict en

De hoge heren van het dorp

In zijn ballade *De hoge heren van het dorp* uit 1974 bezingt Peter Schaap op magistrale wijze de teloorgang van oude structuren en het vertrek van de 'oude hoge heren' op het platteland: *Slechts in de kerk vind je hun eeuwenoude namen. Uit steen gehouwen in de tegels op de grond.* Maar in de schoot van het oude groeit een nieuwe elite, door Schaap als volgt bezongen: *Er zijn nu nieuwe hoge heren, nieuwe troenen. Al staat hun naam niet in de tegels van de kerk.* Het lied eindigt met een voorspellende blik op onze tijd: *Maar over 50 jaar dan zijn ook zij weer oud. Dan is er weer opnieuw een nieuwe tijd gekomen. Dan zitten zij achter hun ramen stil en dromen. De oude hoge heren van het dorp.* In de geschiedenis van de Wageningse landschappen zie je onmiskenbaar diezelfde veranderende machtsverhoudingen en de komst van nieuwe elites. Het duidelijkste voorbeeld zijn de uiterwaarden, waar achtereenvolgens het (monopolistische) bezit van de grond overging van adel en kerk naar boeren, vervolgens naar de eigenaren van de steenfabrieken. Waarna de gemeente Wageningen er eind jaren 60 even alleenheerser was. Maar uiteindelijk wordt de hele uiterwaard eigendom van de staat en komt via de Dienst der Domeinen onder de regie van Staatsbosbeheer. Zijn zij 'de nieuwe hoge heren van het dorp'? In de expositie wordt op een speelse manier een bevestigend antwoord gegeven.

strijd. Het meest basaal is natuurlijk het geweld van de oerkrachten van de aarde: schuivende tektonische platen, binnendringende ijsmassa's, kolkende rivieren, zondvloed en vulkanische erupties. Zodra de mens zijn intrede doet, wordt het strijd. Ook al is het juist diens bedoeling de oerkrachten te temperen en beteugelen: de 'revenge of nature' lijkt inherent aan de onderwerping door de mens. Maar de strijd om het landschap kent nog meer en veelsoortiger dimensies. Het is niet alleen de strijd tegen het water, de erosie, tegen ziekten en plagen. Het is ook de strijd tussen pachter en heer, tussen stad en land, tussen landbouw en natuur, tussen landschap en milieu. Tussen bestuurder en burger, tussen boeren en buitenlui, tussen expert en leek, tussen klankbordgroep en adviescommissie, tussen stichting en vereniging, tussen boeren en coöperaties, enzovoorts. De strijd tussen al deze betrokkenen is niet chaotisch, maar kent regels, procedures, wetten, jurisprudentie, subsidies en voor-

Waardsmannen en markerichters

Wanneer we naar de twintigste-eeuwse geschiedenis van de Wageningse landschappen kijken, zie je steeds dezelfde partijen terugkeren. Natuurlijk vooral de grondeigenaren (veelal de boeren), maar op institutioneel niveau diensten als Rijkswaterstaat, Landinrichtingsdienst, Staatsbosbeheer en Waterschappen, en ingenieursbureaus als de Heidemij (tegenwoordig Arcadis) en de Grontmij (nu Sweco). En natuurlijk de vertegenwoordigers van de boeren: de traditionele standsorganisaties als CBTB, KNLC en ABTB (alle drie opgegaan in LTO Nederland). In de laatste twintig jaar is de politieke en bestuurlijke context waarin landschappen vorm krijgen ingrijpend gewijzigd. In het Binnenveld bijvoorbeeld participeren in het politieke en bestuurlijke proces allerlei nieuwe partijen: Stichting Vrienden van dit.., Vereniging Vrienden van dat.., Natuurcoöperatie zus.., Biologische coöperatie zo.., Agrarische Natuurvereniging, Vogelwerkgroep, Zorgboerderij, Open Landgoed en ga zo maar door. Deels zijn dit nieuwe organisaties van vaak nieuwe actoren (bijvoorbeeld certificaathouders), deels wordt teruggevallen op traditionele instituties zoals coöperaties. Voor het oplossen van problemen en conflicten wordt zelfs weleens gefantaseerd over de terugkeer van oude functies als waardsman (een lid van een dijks- of polderbestuur), voor de uiterwaarden, of markerichter (een overheidsdienaar voor het beslechten van kleine conflicten), voor de Eng. Een soort wijkagenten op gebiedsniveau dus.

schriften en is ingekaderd in een complex web van bestuursorganen en politieke actoren. Maar ook bij de politiek van het landschap draait het soms gewoon om geld en macht: 'wie betaalt, bepaalt', 'wie bezit, bepaalt de rit'.

Het landschap van het Binnenveld, de Eng, de berg en de uiterwaarden blijkt goed begrepen te kunnen worden als een product van politiek en strijd. Zo kent het op zich nogal overzichtelijk ogende Binnenveld een woeste geschiedenis van conflicten tussen adel en kerk, tussen feodale heersers en kleine boeren, tussen veenarbeiders en stedelijke elites. En in onze moderne tijd komt daar de bestuurlijke en politieke strijd bij van al die instanties en instellingen die op de een of andere manier een relatie hebben met dat gebied. Op dit moment rusten er meer dan 50 (!) claims op het Binnenveld, allemaal afkomstig van buiten het gebied (denk aan zaken als energietransitie, stikstofreductie, woningbouw, waterberging, zonnepanelen, infrastructuur en dergelijke). Daarbovenop komen nog de claims van al die hierboven genoemde mensen die direct of indirect een relatie hebben met het gebied. De toekomst van het landschap van het Binnenveld lijkt afhankelijk van de vraag op welke wijze er een duurzame vorm van samengaan van landbouw en natuur mogelijk is: momenteel lijkt het gebied een proeflocatie voor het vinden van antwoorden op die vraag. Het Binnenveld als 'experimental field'?

Ook de andere drie gebieden komen in de expositie aan bod. Na decennia van conflicten op de Wageningse Eng startte 25 jaar geleden het gesprek; een dialoog die lijkt te zijn beland in de fase van een respectvolle impasse. Om die te overstijgen, lijkt er behoefte aan een Markerichter anno 2022! Ook de controverses op de Wageningse berg lijken in een fase van impasse te zijn beland, maar kunnen ook als een toestand van 'gewapende vrede' gezien worden. Meer nog dan een actieve gemeenteraad (komt er wel of niet op korte termijn een nieuwe bestemming voor het stadion) lijkt er op de berg behoefte aan een Raad van Toezicht. En ten slotte: na het afblazen van het Uiterwaardenplan eind jaren 60 en de bescherming middels Natura 2000 lijken de Wageningse uiterwaarden in rustig vaarwater te zijn beland. Maar de druk vanuit de stad om bijvoorbeeld 'recreatief medegebruik' mogelijk te maken, ondermijnt die vredige status. Behalve een Natura 2000 gebied zijn de uiterwaarden immers ook de achtertuin van 40.000 Wageningers.

Links: Verschillende oude en nieuwe partijen spelen een rol in het Binnenveld. Foto Carleen van den Anker.

Rechts: Het versnipperde landschap van De Eng laat een lappendeken aan functies zien: agrarisch gebruik, wonen, volkstuintjes, paardenbakken, schapenweitjes en sportvelden. Foto Carleen van den Anker.

Bronnen

Wim Huijser, *De Landschappen van Wageningen*, Wageningen 2021.
Henk van Blerck, *Landschapsplan Nederland*, Rhenen 2022.
Jannemarie de Jonge, *Landscape Architecture between Politics and Science*, Wageningen 2009.
Weelde van Wageningen. In: Nieuwe Veluwe 4, 2012.

IN GESPREK MET JAN SMIT

Door Assia Vermeulen

Het is druk bij notariskantoor Smit en Moormann en er is tijd om in de wachtkamer rond te kijken. Natuurlijk zijn er folders over bijvoorbeeld erven en schenken te vinden, maar de poster van museum de Casteelse Poort met daarop de laatste expositie 'Van trotse pauwen en meesterlijk licht' valt op. Net als het schilderij van het Rijnlandschap aan de muur, de kunstboeken, inventarisboeken van het Kadastermuseum, Resource, het blad van WUR, en een uitnodigende folder van Food of Cultures. In één oogopslag zijn tal van aspecten van de Wageningse samenleving te zien.

Notaris Jan Smit maakt graag tijd vrij om te vertellen over de Vereniging Vrienden van het Wageningse museum en zijn naderend afscheid. In zes jaar voorzitterschap is hij steeds meer betrokken geraakt bij het museum en hij geeft de Vereniging voor zijn vertrek graag een steuntje in de rug. 'De vereniging heeft twee doelstellingen', legt hij uit. 'Ten eerste het ondersteunen van het museum met extra bijdragen om te investeren in aankopen of projecten. Ten tweede het belonen van de vele vrijwilligers van het museum voor hun inspanningen. Dat doen wij door tweejaarlijks een uitje voor hen te organiseren, waarbij musea worden bezocht en wordt geluncht. De vrijwilligers zijn een hechte club', voegt Smit daar aan toe. 'Ze blijven lang, al sloeg Corona een gat in het vrijwilligersbestand.' Historisch Museum De Casteelse Poort werd in 1988 opgericht nadat de Historische Vereniging Oud

Wageningen zich daar sinds haar oprichting in 1973 voor had ingespannen. De oprichting van de Vrienden van het museum vond plaats in hetzelfde jaar. In het museum zijn permanente exposities te zien over 5000 jaar geschiedenis van Wageningen en kortlopende over speciale onderwerpen uit de plaatselijke historie. In het aangrenzende koetshuis vinden verkoopexposities plaats van veelal Wageningse kunstenaars.

Oud Wageningen is zich altijd betrokken blijven voelen en heeft in het museum haar documentatiecentrum dat voor iedereen te bezoeken is. Tekst en beeld kunnen ter plekke worden bestudeerd en eventueel gekopieerd, uitlenen is niet mogelijk. Er zijn meer dan 3000 foto's, Ansichtkaarten, prenten en kaarten beschikbaar, ook digitaal. De uitgebreide bibliotheek bevat zo'n 1500 boeken, 2000 krantenartikelen, een tijdschriftenverzameling en vele documenten over de lokale geschiedenis.

Smit onderschrijft het belang van bewaren en archiveren. 'Daar dienen Oud Wageningen, het museum en de Vrienden denk ik een soortgelijk belang. Het museum bewaart en archiveert ook, maar dan meer in de vorm van kunst en exposities. Dat geldt eigenlijk ook voor Wageningen Monumentaal, dat zich inzet voor de bewaring van het monumentaal erfgoed van Wageningen. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan de inzet voor het verwaarloosde pand op de dijk bij Wageningen. We mogen best trots zijn op deze clubs.'

De gemeente ondersteunt het museum jaarlijks met een subsidie. Een deel van dit bedrag vloeit terug naar de gemeente in de vorm van huur voor het pand aan het Bowlespark. Met de onlangs iets verhoogde contributie van minimaal 25 euro per jaar ondersteunen de Vrienden het museum. Leden ontvangen tweemaal per jaar een nieuwsbrief en hebben gratis toegang. Met hulp van de Vrienden werden onlangs twee kunstwerken van Wageningse kunstenaars aangekocht. Een tegelplaat van Frouwien Soenveld en een beeld van Tibo van de Zand. 'Ons ledenaantal vergrijs', vertelt Smit. In eigen kring lukt het hem goed nieuwe Vrienden te werven, maar daarbuiten is dat moeilijker. 'We staan jaarlijks op de Molenmarkt, maar dat zet niet genoeg zoden aan de dijk. Het is steeds de vraag hoe commercieel wij het moeten aanpakken. Moeten we het bedrijfsleven er meer bij betrekken?' Het zijn ook vragen waar zijn opvolger, die overigens nog niet gevonden is, zich over zal buigen. Deze opvolger zal samenwerken met de twee andere huidige bestuursleden, secretaris mevrouw T. Van den Briel-Van Ingen en penningmeester de heer C. Struijk.

'De vorige voorzitter van de Vrienden, Jochem Borgesius, benaderde mij als zijn opvolger', blikt Smit terug. 'In eerste instantie had ik weinig met musea', zegt hij eerlijk. Hij twijfelde even, maar besloot het voorzitterschap te aanvaarden. 'Als notaris zie ik mezelf ook dienstbaar aan de stad. Ik ben betrokken bij de samenleving. Mensen komen met persoonlijke vragen of vragen me mee te denken over bijvoorbeeld het veranderen van hun organisatie.'

Smit groeide op in Loppersum in een arbeidersgezin, waarin geen aandacht was voor cultuur. Na zijn studie in Groningen koos hij bewust voor het midden van het land om te wonen en werken. 'Bij notaris Fierst van Wijnandsbergen was een vacature. In eerste instantie was ik de junior. De andere kandidaat-notarissen waren al ouder, maar door hun vertrek bleef ik uiteindelijk als kroonprins over, zodat ik notaris Fierst in 2003 kon opvolgen', lacht hij bij de herinnering. Zijn aankomst in Wageningen, in augustus 1992, herinnert hij zich nog levendig. 'Komend vanuit Arnhem met de bus over de prachtige Generaal Foulkesweg. De Stadsbrink was daarna een beetje een teleurstelling.' Als inwoner van de stad en in zijn notarisp praktijk maakte hij kennis met de veelzijdigheid van Wageningen. 'Meer dan elders heb je te maken met studenten en verenigingen en de internationale samenstelling van de bevolking.' Wat Smit ook boeit is de rijke historie van de stad, ook als stad van de bevrijding. 'Deze geschiedenis maakt een belangrijk deel uit van het museum.' De kunstexposities in het Koetshuis wakkerden zijn interesse in

kunst aan, die al gestart was met het cadeau van zijn voorganger: een schilderij van Eef van Brakel dat in zijn werkkamer hangt. 'Deze schilder komt uit Driel, maar verhuisde later naar Oosterbeek', vertelt Smit. Het schilderij van het Rijnlandschap in de wachtkamer is ook van Van Brakel, net als andere schilderijen in het pand.

'Wageningen verdient gewoon een mooi museum'

Smit heeft zich de afgelopen jaren niet alleen voor de Casteelse Poort ingezet. Hij is ook voorzitter van De Wageningse Uitdaging, een stichting die zich inspannt hulpvragen vanuit de maatschappij neer te leggen bij ondernemers. Ook deze functie zal hij binnenkort neerleggen. Smit blijft werkzaam als vrijwilliger bij voetbalclub SKV en als KNVB-scheidsrechter.

Op de vraag wat hij zijn opvolger toewenst zegt hij: 'Het museum is eigenlijk van en voor alle Wageningers en moet natuurlijk ook aantrekkelijk blijven voor andere geïnteresseerden. Het zou mooi zijn als niet alleen de Vrienden van de Casteelse Poort, andere donateurs en de gemeente Wageningen, maar ook in Wageningen gevestigde organisaties meer bij het museum betrokken worden. Dus: Tom Poes, verzin een list', verzucht hij, een citaat van stripfiguur Olivier B. Bommel. 'De Vereniging van Vrienden telt nu 200 leden. Dat is erg weinig om structureel het museum met hun contributie te ondersteunen.' Wel ervaart Smit veel goodwill van Wageningers, bijvoorbeeld als bezoeker van de ALV (Algemene Leden Vergadering) van de Vrienden, of in de vorm van eenmalige donaties of schenkingen. 'Maar het lukt onvoldoende om mensen als vriend aan het Museum te binden, ondanks onze pogingen daartoe. En door geldgebrek moeten we helaas ook zaken aan ons voorbij laten gaan. Zo lukte het niet met ons beperkte budget een schilderij te kopen van Assueer Torck, onder andere burgemeester van Wageningen in 1685, 1690, 1693 en 1696. Het portret, in eerste instantie geschat op 3.000,-, werd uiteindelijk aan een onbekende verkocht voor meer dan 7.000,-.'

Toch is er ook goed nieuws te melden. 'Dankzij een onlangs door het museum verkregen substantieel legaat lijkt het mogelijk om een verbouwing te realiseren waardoor extra ruimte gewonnen kan worden. Het legaat loopt niet via mij, dus ik schend mijn ambtsgeheim niet', grapt Smit. 'Het is al een prachtig gebouw op een goede locatie. Nu nog wat extra Vrienden voor de ondersteuning van aankopen en vrijwilligers. Wageningen verdient gewoon een mooi museum.'

Museum De Casteelse Poort is geopend: woensdag t/m vrijdag 11.00-17.00 uur zaterdag en zondag 13.00-17.00 uur documentatiecentrum Oud Wageningen dinsdag 9.30-11.30 uur Bowlespark 1A Wageningen www.casteelsepoort.nl info@vriendencasteelsepoort.nl

In eerdere nummers van Oud Wageningen schreef Dick Haagsman al over leden van zijn familie, orgeldraaier Dirk en zijn vrouw Kee (in 48-2), en schoenmaker Hend en zijn vrouw Dien (in 49-3). In dit nummer de derde en laatste aflevering van deze familiesaga.

De Haagsman die kwam en de Haagsman die ging

Door Dick Haagsman

Dick Haagsman is van oorsprong historicus en onderzoekt de geschiedenis van zijn voorouders.

Op de hoek van de Stationsstraat en de Gerdesstraat staat nog steeds het pand dat de ouderen onder ons zich zullen herinneren als bakkerij Mekking. Met Pasen stonden er grote chocolade paaseieren in de etalage. In de Gerdesstraat was de automatiek met slaatjes, nasiballen en frikandellen. Door een loket kon je patat en kroketten bestellen. Oorspronkelijk was dit pand gebouwd als bakkerij voor Hendrick Haagsman. Hendrick heeft er twaalf jaar gezeten en vertrok toen verrassenderwijs naar Amerika. Hij was een zoon van Dirk, de eerste Haagsman in Wageningen.

Recalcitrant

'De Burgemeester van Hilversum, Gelezen [hebbende] eene missive van zijnen Ambtgenoot te Wageningen [...] gelast [...] den verlofganger HENDRIK HAAGSMAN, der ligting 1877 en behoorende tot het 8e regiment Infanterie om zich op Zaterdag, den 14 Augustus 1880, des namiddags vóór 4 ure, bij zijn Corps in garnizoen te Arnhem te vervoegen ten einde tot de werkelijke dienst over

te gaan.' We lezen het in de *Gooi- en Eemlander* en ja, het klopt, Hendrick was in Hilversum, bij zijn liefje Helena van Altena met wie hij het jaar daarop zou trouwen. Recalcitrant? Eigenzinnig was zijn grootvader Jan Dirksz al, die in 1799, 21 jaar oud, 's avonds met een knuppel in de hand de Bataafse beambte opwachtte die hem een paar uur eerder had ingeschreven voor de dienstplicht. Waren Jan en zijn leeftijdsgenoten uit Asch bij Buren al onstemd over de idee van dienstplicht, in dit voormalige graafschap waren de jongemannen allerm minst geneigd om de wapenen tegen 'hun' Prins van Oranje op te nemen. Na het incident was Jan Haagsman Buren ontvlucht. Medepleger Toon van Tuil werd bij zijn berechting vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs.

Grootvader Jan trouwde in 1802 te Leerdam met Barbara Middelkoop, maar verloor zijn vrouw al na zeven jaar. Ruim twee jaar later hertrouwde hij met de 27-jarige dienstmeid Cornelia van Tongeren uit Lienden. Het echtpaar vestigde zich in het nabijgelegen Meerten, waar Jan werk vond als landarbeider.

De bakkerij van Hendrick Haagsman – 'Brood, Beschuut en Kleingoed' op de hoek Stationsstraat en Gerdesstraat.
Beeldbank Wageningen, collectie Gemeente-archief.

der. Van hun zes kinderen stierven er twee binnen enkele weken na hun geboorte, beiden Dirk Johannes geheten. Twee dochters en twee zonen bleven in leven. Anna en Maaïke trouwden met ambachtslieden uit de regio. De oudste van de zonen was de derde Dirk Johannes ('Derk') en de jongere Pieter Jan ('Piet'). De zonen zullen het voorbeeld van hun vader hebben gevolgd door te gaan werken als landarbeider. Derk werkte daarnaast als timmermansknecht. Beiden hebben leren schrijven, wat in de eerste helft van de negentiende eeuw redelijk gewoon was, maar nog allerminst vanzelfsprekend.

Aan het begin van de negentiende eeuw was nog veel hetzelfde als in de achttiende. Vaste banen bestonden eigenlijk alleen bij de overheid. Het was normaal alleen betaald te worden voor wat je concreet produceerde. Als landarbeider verkocht je je arbeid op dagbasis. Daarmee was je inkomen erg gevoelig voor conjunctuurschommelingen en het wel en wee van de werkgevendende boeren. Toen Derk en Piet in de twintig waren kreeg de landbouw flinke klappen te verwerken. De ergste ramp was de aardappelziekte die in 1845 het grootste deel van de 200 ha aardappelvelden bij Lienden trof. Daar bleef het niet bij: in 1846 aten muizen een kwart tot een derde van de tarwe op en een wormplaag vernielde de fruitoogst. De winters van 1846 en 1847 waren zwaar. In januari 1847 was sprake van 'groot onheil voor de armen': er waren geen aardappelen, de levensmiddelen waren duur, de winter was streng en er was geen werk. Het waren omstandigheden die een jongeman aan het denken zetten.

In 1849 trouwde de 30-jarige Derk in Wageningen – hemelsbreed vijf kilometer van Meerten verwijderd – met de 31-jarige weduwe Hermina Maria van Baak. Zij was de dochter van een hoedenmakers-echtpaar. Hermina's vader was al jaren eerder overleden en zijzelf werkte als naaister. Zij had twee kinderen uit haar eerste huwelijk, met de landbouwer Aalbert Gertzen. Zij moet wat geld hebben geërfd van haar vader en misschien ook wat land en geld van haar in 1846 overleden man. Dit tweede huwelijk zou een verstandshuwelijk kunnen zijn geweest: zij kreeg een vader voor haar kinderen die met zijn arbeid extra geld op tafel bracht en

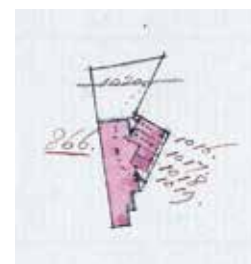

Derk kreeg een kans om een stap vooruit te zetten dankzij haar kapitaalje.

Landarbeiders en ondernemers

In het eerste jaar van hun huwelijk kocht Derk voor 1700 gulden een huis met tabaksschuur en erf op de hoek van de Straatweg en de Grintweg (nu: hoek Bergstraat en Bevrijdingsstraat). In de jaren daarop sloopte hij de tabaksschuur en bouwde op het driehoekige stuk grond ten oosten van het huis vier arbeiderswoninkjes, die hij ongetwijfeld verhuurde. Voor deze bouw bestelde hij hout bij verschillende houthandelaren en stenen bij twee verschillende Wageningse steenbakkers. Dat hout en die stenen had hij tien jaar later nog niet betaald. Hij had in die tijd wel akkers gekocht in de Hamelakkers, in 't Honingblok, op Den Drouw en De Breyen, bij elkaar iets minder dan een hectare. Zo bouwde hij – een beetje timmerman, een beetje landbouwer en een beetje zakenman – een en ander op met gebruikmaking van misschien niet geheel vrijwillig gegeven leverancierskrediet.

Derk en Hermina kregen samen zeven kinderen. Margrietha, hun jongste kind, stierf niet lang na haar eerste verjaardag in november 1859. Twee maanden later stierf de jongste van de twee kinderen van Hermina uit haar eerste huwelijk. Zijzelf overleed drie maanden later. In 1864 stierf nog een van de zonen. Derk had toen nog vijf kinderen, twee dochters en drie zonen. Hij bouwde daarop nog een vijfde arbeiderswoninkje erbij. Hij had nu twee huisjes van 32 m² en drie van 20 à 22 m². Voor elk van zijn kinderen was er nu een woninkje te erven. Voor moderne begrippen waren deze huisjes piepklein, maar zulke woninkjes – één kamer, misschien een keukentje en een vliering – waren eeuwenlang vrij gewoon in onze steden. Ze hebben bestaan tot aan de saneringen van de jaren 1960 en 1970.

Linksboven: De oproep in de Gooi- en Eemlander van 24 juli 1880.

Rechtsboven: Wageningen hoek Bergstraat-Grintweg: Percelen 500-502 worden in 1850 gekocht door Derk Haagsman. Minuutplan kadaster ca. 1832.
Gemeentearchief Wageningen.

Rechtsonder: Huis (op perceel 501) met de aangebouwde vier arbeiderswoningen, kadastermutatie 1853.
Dienst Kadaster.

Locatie van de voormalige bakkerij van Hendrick Haagsman: het huis met de gestreepte markies, hoek Bevrijdingsstraat (dan nog Grintweg), tegenover de pomp. Vanaf 1934 is hier bakker Wichards gevestigd. Deze foto is uit ca. 1950. Beeldbank Wageningen, collectie Gemeentearchief.

Derks kinderen zochten het in het vrije ambacht en enige vorm van ondernemerschap. De oudste, Dirk Johannes, verkocht zijn erfdeelen van zijn overleden moeder en broer terug aan zijn vader en begon een café-stalhouderij op de Grote Markt in Arnhem. We vertelden in het verhaal over de orgelman (zie OW 48-2) al dat dit niet goed afliep. Gerrit, de tweede zoon, ging in 1878 naar Gouda als inwonende bakkersknecht bij broodbakker Cornelis van Bochove. Nauwelijks twee jaar later trouwde hij met diens weduwe. Zij was de derde vrouw van de overleden bakker en veertien jaar ouder dan Gerrit. Ook dit was geen romantisch huwelijk; het ging beide echtelieden om de bakkerij.

Hendrick de bakker

Onze eigenzinnige Hendrick was de jongste zoon. Zijn vader had hem na zijn lagerschooltijd in de leer gedaan bij een broodbakker. Op zijn achttiende voltooide hij zijn opleiding in de luxe bakkerij van J.C. Heinemann op de Heiligeweg 35 in Amsterdam. Zo ging het vaak in het verleden. Ik ken verhalen van mensen die hun leven lang hebben gewerkt als slager of banketbakker omdat hun vader of familie dat zo wilde maar die in feite een hekel hadden aan hun werk. Van Hendrick weten we het eigenlijk niet zo goed, maar in elk geval vestigde een volleurde 'meester-bakker' Hendrick zich als bakker in Wageningen. Dat hij op zijn vierentwintigste trouwde met de dochter van een korenmolenaar is misschien een bevestiging van zijn positieve houding ten opzichte van het vak. Heinemann stond goed bekend als opleider, dus aan zijn bakkerskwaliteiten zal het niet hebben gelegen, maar iets deed Hendrick niet goed want al in 1887 ging hij failliet. Anders dan zijn broer Dirk Johannes wist Hendrick terug te veren, als bakker in het huis van zijn vader op de hoek van de Bergstraat en de Grintweg, tegenover Hotel De Wereld. Tegenover de bakkerij, naast het hotel, stond destijds een zwengel-pomp. In het voorjaar van 1893

wierp een bij Hendrick werkzame meid haar bezem naar een hond die bij die pomp stond. Niet veel later kwam overbuurman E., vader van hondenbezitter Willem E., haar een schop verkopen. Zij deed aan-gifte en de vader werd gestraft. Vader en zoon bleven rancuneus; ze hielden Hendrick voor het gebeuren verantwoordelijk en anderhalf jaar later kwam de zoon, dronken, zijn gram halen. Er ontstond een handgemeen en in de nasleep hoorde ook de zoon gevangenisstraf tegen zich eisen. De betreffende rechtszaak wordt beschreven in de Arnhemsche Courant van 7 september 1894.

Overigens ging het met Hendrick voorspoedig. In september 1898 opende hij een grote nieuwe bakkerij op de hoek van de Stationsstraat en de Gerdesstraat. In zijn oude bakkerij op de hoek van Bergstraat en Grintweg kwam bakker De Heus: 'saucyebroodjes 5 cent per stuk'. Hendricks nieuwe bakkerij in de Stationsstraat – 'Brood, Beschuit en Kleingoed' – lag dicht bij het centrum, was groter en specifiek als bakkerij ontworpen. Op een van de twee foto's die we ervan hebben, zien we Hendrick staan met zijn gezin en personeel. De foto zal omstreeks 1900 zijn genomen. Van links naar rechts zien we om te beginnen drie bakkers-knechten (waaronder misschien een Gerrit Mekking) en de meid. De twee jongedames die volgen, zijn vermoedelijk dochters van de overleden Dirk Johannes, dus zussen van de orgelman en de schoenmaker, de zestienjarige Gerdina (Gerrie) en de achttienjarige Antonia (Tooni). Naast hen de oudste dochter van de bakker Elizabeth Maria (Lies, later Maria). Dan volgen Hendrick en zijn vrouw Helena met hun drie jongste kinderen Dirk Johannes (Dick J.), Hendrik (Henry) en Hermina Maria Helena Alida (Minnie). Op het balkon zien we een onbekend ouder stel staan (voor wie de naam Grob weleens is gevallen).

Amerika

Hendrick leek het in Wageningen gemaakt te hebben, maar in 1910 emigreerde hij op 53-jarige leeftijd met vrouw en kinderen naar Amerika. Begin 1909 was zijn jongste zoon al overgestoken. Deze twintigjarige Hendrik kwam terecht in Rock Valley, Sioux County, Iowa, waar zich veel Nederlanders vestigden. Die zomer rondde de oudste zoon Dirk Johannes zijn bakkersopleiding af en vertrok eveneens naar Amerika. Hendrik jr. moet erg enthousiast zijn geweest over de kansen in Amerika: 'er zijn hier helemaal geen bakkers!'. Dirk zal zijn oordeel hebben bevestigd, want binnen enkele maanden besloten hun ouders hen te volgen. Hun bezittingen werden geveild en op 2 juli 1910 gingen Hendrick en Helena met hun dochter Hermina in Rotterdam scheep op de 'Nieuw Amsterdam' om tien dagen later als Henry, Helen en Minnie aan te komen op Ellis Island voor New York.

Henry Haagsman jr. opent een nieuwe bakkerij in Madison (SD). The Madison Daily Leader, 19 mei 1916.

Vader en zonen begonnen *The Home Bakery* en het duurde niet lang of de huisvrouwen in de wijde omtrek van Rock Valley hielden op met nog zelf brood te bakken. Vijf jaar later exploiteerde Henry met zijn echtgenote en enkele werknemers een nieuwe grote bakkerij, met de modernste apparatuur, in het voormalige pand van de *State Bank*. Ze bakten niet alleen voor Rock Valley maar stuurden dagelijks partijen brood naar verkooppunten in andere stadjes. Zoon Dick J. had inmiddels een eigen bakkerij 25 mijl verderop, in Sheldon, en Henry jr een nieuwe bakkerij in Madison, South Dakota, 95 mijl van Rock Valley. In Rock Valley stond Hendrick bekend als 'Johnny on the Spot' voor alle lokale verbeterinitiatieven. Maar of het ondernemingslust was of ongedurigheid, het drietal stortte zich telkens op nieuwe dingen. In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog werd het fenomeen film razendsnel populair en Dick J. besloot te investeren in een bioscoop. In april 1917 kocht hij het *Lyric Theatre* in Sheldon en in 1921 nam hij een 50% belang in het *Lyric Motion Picture Theatre* in Alton, Iowa. Maar in de jaren 20 kregen de grote Hollywood-studio's meer en meer grip op de gehele leveringsketen en de onafhankelijke exploitatie van bioscopen kan niet gemakkelijk zijn geweest. Dit avontuur zal vrij snel weer door Dick J. zijn afgewikkeld.

Begin 1919 verkocht Hendrick Rock Valley's *Home Bakery* en verhuisde met vrouw en dochter naar Seattle. Wat hun plannen waren weten we niet, maar Hendrick is er 'zonder beroep'. Misschien was het voor hem een rustpauze na tien jaar hard werken, misschien een verkennen van andere opties. Dochter Minnie ging er werken in een kledingfabriek. Een jaar later verkocht ook Henry jr zijn bakkerij in Madison en vertrok naar zijn ouders in Seattle. Al in november van dat jaar kocht Hendrick toch weer een pand in Sanborn, 34 mijl oostelijk van Rock Valley, teneinde daar een nieuwe *Home Bakery* te beginnen. Inmiddels de zestig gepas-

seerd, nam hij hiermee meer op zijn schouders dan hij nog kon dragen en binnen een jaar zag hij zich gedwongen om vanwege gezondheidsredenen deze bakkerij weer van de hand te doen: 'Mr. and Mrs. Haagsman have made many friends here and we are sorry to have them leave'. Hendrick en Helena trokken zich terug op een 'fruit ranch' bij Portland, Oregon. Daar overleed Helena vier jaar later, waarna Hendrick ging inwonen bij Dick J. en diens echtgenote. Hij overleed zelf begin 1934 in het plaatsje Northfield, Minnesota, waar Dick J. toen al jaren woonde, 'zonder beroep'. Henry jr was op dat moment nog steeds actief met de 'Holland Dutch Bakery', 50 mijl verder weg in Hudson, Wisconsin. Beide stadjes liggen bij de grote stad Minneapolis.

Er was niet veel contact meer met de achtergebleven Wageningse Haagsmannen. In 1899, na de dood van zijn broer en zijn vader, was Hendrick de familie-oudste in Wageningen geweest. Hij heeft zijn best gedaan om zo goed mogelijk te zorgen voor de weduwe van zijn broer en haar kinderschaar. Die band moet nog enige tijd zijn gevoeld en zeker tijdens de bezettingsjaren. In 1945 verraste Henry jr het gezin van Dirk de orgelman nog zeer aangenaam met een pakket met voedsel en schoenen. In de jaren twintig was ook Lies, de laatste van Hendricks kinderen, naar de VS gekomen als weduwe van een man die lang ziek was geweest. Dick J. en Henry jr waren beiden in de VS getrouwd met Nederlandse vrouwen. Zij kregen geen van beiden kinderen. Na de oorlog verhuisden de twee broers naar Californië. Zij en ook Maria (Lies) woonden in buitenwijken van Los Angeles. Minnie zal aanvankelijk in Seattle zijn gebleven. Zij trouwde in Vancouver met een metselaar-aannemer en kwam uiteindelijk in Oregon terecht. Zij overleed in 1983, Dick J. in 1967 en Henry jr. in 1971. Van Hendrick en zijn gezin vallen tenslotte nauwelijks nog sporen terug te vinden. De foto aan het begin van het artikel is de enige afbeelding die ik van hen ken.

Verduurzamen van een monument: ieder pand is uniek

Het thema van Open Monumentendag 2022 is Duurzaamheid en energieneutraliteit. Ook bij renovatie van monumenten is het belangrijk zuinig met energie en grondstoffen om te gaan. Ieder pand is daarbij anders. Een praktijkvoorbeeld wordt toegelicht door Paddy Noë, met zijn partner Margje Penning eigenaar van de bovenverdieping van Wilhelminaweg 5. Het appartement beneden, de voormalige Gymnastiekzaal, is verkocht. Dit ecologisch gerenoveerde pand is te bezoeken tijdens de monumentenroute op zondag 11 september.

Door Paddy Noë

Paddy Noë en Margje Penning zijn beiden afgestudeerd aan de WUR. Ze woonden jarenlang in de Rouwenhofstraat, waar ze ook hun pand volledig renoveerden.

Sinds 2017 wonen wij met veel plezier in de voormalige Teekenzaal van de HBS. We hebben dit pand begin 2015 kunnen kopen, maar het duurde bijna anderhalf jaar voor de financiering rond was. Onze plannen pasten niet in het standaardplaatje van de bank. Daarna is er een jaar verbouwd en in september 2017 namen we onze intrek in deze unieke woning op een unieke plek. Bij de koop was al duidelijk dat wij het pand mochten splitsen en van functie veranderen (van 'school' naar 'wonen en werken'). De benedenwoning is verbouwd vanaf februari 2021 en de nieuwe eigenaren trokken er eind mei 2022 in. Die bouwplannen en bouwbegeleiding zijn ook door ons gedaan zodat alles paste in het duurzaamheidsconcept.

Vorbereiding

De eerste uitdaging was een architect vinden die ons kon helpen bij het ontwerpproces. Geen architect die zijn stempel op een pand wil drukken, maar iemand die goed kijkt naar de mogelijkheden en bekend is met de denk- en werkwijze van de monumentencommissie. Dat we het pand meteen wilden verduurzamen was duidelijk, maar hoe? Verduurzaming is meer dan alleen isoleren, het gaat ook om de juiste keuzes in (bouw)materialen en een levensloopbestendige indeling. Dus ja, we hebben ook een lift.

We bezochten diverse verbouwingsprojecten, een voormalig bankgebouw in Den Haag, een jachthuis in Epe, een woning in Lienden, en we bekeken allerlei opties via internet. In elk project werden weer andere technieken toegepast. De voor- en nadelen ervan werden besproken in ons bouwteam (architect, aannemer, installateur en energieadviseur). Technieken die we hebben bekeken zijn:

- warm bouwen; dat is niet isoleren, maar wel duurzaam verwarmen
- toepassen van een pelletkachel (ook wel biomassaketel; er worden houtkorrels verbrand)
- laagtemperatuur verwarming ondersteund met convectoren

De kern van de zoektocht was het streven om tot een zo laag mogelijke energievraag (dus warmtevraag) te komen. Dat was in onze situatie makkelijk omdat de grote hoge ruimtes zonder verlies van details goed te isoleren waren. Wij kwamen uit op het systeem van een box in een box. Dat houdt in: de woning heel goed isoleren, maar gangen, hal en trap niet apart isoleren. Deze keuze leidde ertoe dat wij nog steeds energielabel G hebben, terwijl we energieneutraal zijn, geen gas verbruiken en een minimale energievraag hebben per m² woonoppervlak.

Isolatie en ventilatie

Voor de isolatie hebben we ook een zoektocht gedaan. Het pand heeft een steensmuur, een muur die de dikte heeft van de lengte van de steen, deels als buitenmuur en deels verbonden aan de gang. Dus met een verschillend warmteprofiel. In dergelijke situaties moet je goed kijken of er geen koudebruggen ontstaan, oftewel zwakke plekken in de isolatie. Door een koudebrug kan er vocht condenseren op balkkoppen en muurankers. Daarom hebben wij gekozen voor damp-open isolatie. Dat is (mee)ademende isolatie waardoor de kans op condens minimaal is. Het gebruikte isolatiemateriaal is ecologisch (papierpulp) en doordat het wordt ingeblazen vult het alle hoekjes en gaatjes. Wil je werken met damp-open isolatie dan moet de oude verflaag van de muren worden verwijderd, omdat die een afsluitende laag vormt. Bij de keuze van nieuwe muurverf moet je dan ook een ademend type uitzoeken, dus geen gewone latex. Hier zie je dat je een concept helemaal goed moet doordenken en doorvoeren, omdat het anders niet goed gaat werken. Zo hebben wij na de oplevering geconstateerd dat bij sommige ramen toch veel condens ontstond en hebben later extra maatregelen moeten treffen (betere ventilatie).

Als een woning zo goed geïsoleerd als die van ons – de RC of warmteweerstand, ook wel de isolatiewaarde genoemd, is ongeveer 5,5 – dan moet er

In 2015 werd al aangekondigd dat er een ecologische restauratie van het pand zou plaatsvinden. Het paneel GYMNASIEK EN TEEKENEN geeft de voormalige functie van het pand weer. Foto Carleen van den Anker.

ook een balansventilatie in, waarbij evenveel lucht wordt aangevoerd als afgevoerd. Ramen openzetten kan niet meer, omdat het laagtemperatuur verwarmingssysteem daar niet mee overweg kan. Het reageert te traag. Zo'n balansventilatie-systeem heeft ook warmterugwinning.

(Bodem)warmtepomp en douchewater

Wij hebben een 16 kW bodemwarmtepomp van NRGTeq. Deze maakt gebruik van zes bronnen van ieder ongeveer 60 meter diep. Op die diepte is de watertemperatuur 15 graden. De warmtepomp zet dat om naar 28 graden voor de vloerverwarming. Dit heeft een COP (prestatiecoëfficiënt) van ongeveer 1:7. Dat wil zeggen dat met 1 kWh elektriciteit (van de zonnepanelen) 7 kWh warmte gemaakt wordt. Als je gas verbrandt is de efficiency slechts 1:1.

Voor het douchewater hebben we een grote doorstroomboiler (400 liter) die wordt opgewarmd door de warmtepomp (45 graden). Dit gebeurt tegen een veel lager rendement (COP ongeveer 1:4). Daarom hebben we heatpipes (buizen die door de zon worden opgewarmd), waardoor warmte wordt toegevoegd aan de boiler. De warmtepomp hoeft dan minder vaak bij te verwarmen.

Als extraatje hebben we een douchewarmte-terugwinning aangesloten. Dus het douchewater warmt het nieuwe koude water voor de boiler een beetje op.

Bij een systeem zoals wij dat hebben opgezet werkt de vloer in de zomer als koeling. De warmte wordt uit de woonkamer gehaald en toegevoegd aan de bron. Het systeem draait als het ware om. Voordeel is ook dat de bron daarmee in evenwicht blijft. Ons binnenklimaat wordt ongeacht de buitentemperatuur niet warmer dan 24 graden.

Wat ons erg verbaasde was dat het systeem heel comfortabel is. Een prettige binnentemperatuur zowel 's zomers als 's winters, maar ook geen temperatuurverschillen in de hoge ruimtes die we heb-

ben. Er is maar een temperatuurverschil van 1 graad tussen de vloer en bovenin de kamer.

Zonne-energie

Er is een grote raampartij op het zuiden. Toch is er geen zonwering. In de winter staat de zon laag en schijnt ver de kamer in (wat prettig is) en in de zomer staat de zon hoog en schijnt slechts een klein stuk de kamer in. We hebben ons tot doel gesteld dat we zoveel mogelijk duurzame energie wilden gebruiken en opwekken. Het dak is uitermate geschikt voor zonnepanelen, maar plaatsing daarvan was in 2016 niet bespreekbaar voor de monumentencommissie. Daarom hebben we toen een schutting van zonnepanelen bedacht. Deze is minder efficiënt (ongeveer 60%) vanwege de ligging ten opzichte van de zon. De panelen liggen te vaak in de schaduw. Inmiddels hebben we in de tuin en op de schuur ruim 70 zonnepanelen die zo'n 17.000 kWh per jaar opwekken. Voor de twee woningen is voor eigen gebruik, ruimteverwarming, elektrische auto etcetera ongeveer 12.000 kWh nodig. Er is nog wel sprake van onbalans: hoge productie in de zomer en hoog verbruik in de winter. Maar we zijn bezig dat ook op te pakken.

Resultaat

Wij zijn erg blij met het resultaat, we wonen prachtig en het systeem doet wat we met zijn allen bedacht hebben. Het is comfortabel, fossielvrij en ecologisch qua bouwmaterialen. Hoewel de investeringen in 2016 een erg lange terugverdientijd hadden, is deze met de huidige energieprijzen teruggebracht tot ongeveer vijftien jaar, en al die tijd gebruiken we geen gas en stoten geen CO₂ uit. In ons geval hadden we alle mogelijkheden en hebben die zo goed mogelijk benut. Bij andere monumentale panden zijn er weer andere afwegingen en mogelijkheden, maar er is altijd een stap voorwaarts te zetten, hoe klein ook.

De droevighe ende verderflijcken oorlogh (2)

Wageningen en het Rampjaar 1672 (-1673)

In 2022 wordt het rampjaar 1672 herdacht. Het was in juni namelijk 350 jaar geleden dat de Republiek der Verenigde Nederlanden door vier verschillende landen werd aangevallen. De Maand van de Geschiedenis in oktober heeft als thema 'Wat een ramp!' Museum De Casteelse Poort wijdt er een expositie aan en organiseert samen met Oud Wageningen een lezing door Bob Kernkamp. Ook schreef Bob een artikel voor Oud Wageningen, dat in twee delen verschijnt. In het juninummer las u het eerste deel, in dit nummer deel twee.

Door
Bob Kernkamp

Wat plunderingen en brandstichting door de Fransen betreft, kwam Wageningen er nog vrij genadig vanaf. In het gebied langs de Waterlinie, in Holland, het Gooi en Utrecht, werden bijvoorbeeld veel buitenplaatsen platgebrand. Verschillende plaatsen werden door de Fransen geplunderd, vooral in de tweede helft van 1673. Bijvoorbeeld Barneveld in augustus en Ede eind 1673 toen de Fransen vertrokken. Wageningen is dat lot bespaard gebleven, maar wel werden in 1673 (waarschijnlijk rond maart/mei) de verdedigingsmuren van het Kasteel opgeblazen, en ook de stadswallen en bolwerken moesten worden gesloopt. Dat laatste moesten de inwoners van Wageningen zelf doen, omdat de Fransen daar geen mensen (of geld, of zin) voor hadden. Het bevel kwam van de prins van Condé, die in mei 1673 in Utrecht aankwam om de hertog van Luxemburg als bevelvoerder van de Franse legers op te volgen. Hij vond dat de steden die niet bij de Hollandse waterlinie lagen, ontmanteld konden worden. Kennelijk wilde Wageningen dat niet, want in mei 1673 stuurde Calvo een brief dat de burgemeesters moesten doen wat hun gezegd was over de sloop van de fortificaties en dat zij daar onophoudelijk aan moes-

ten werken. Veel keus had men dus niet. Het zand van de wallen en bolwerken werd deels in de stadsgracht geschoven, zodat er dammen ontstonden waarlangs het overige zand kon worden afgevoerd. Na afloop van de Franse bezetting moesten de Wageningers zelf die dammen uit de gracht halen en de wallen en bolwerken herstellen. Wie daar niet aan wilde meewerken, moest 6 gulden boete aan de stad betalen.

Vóór Frankrijk

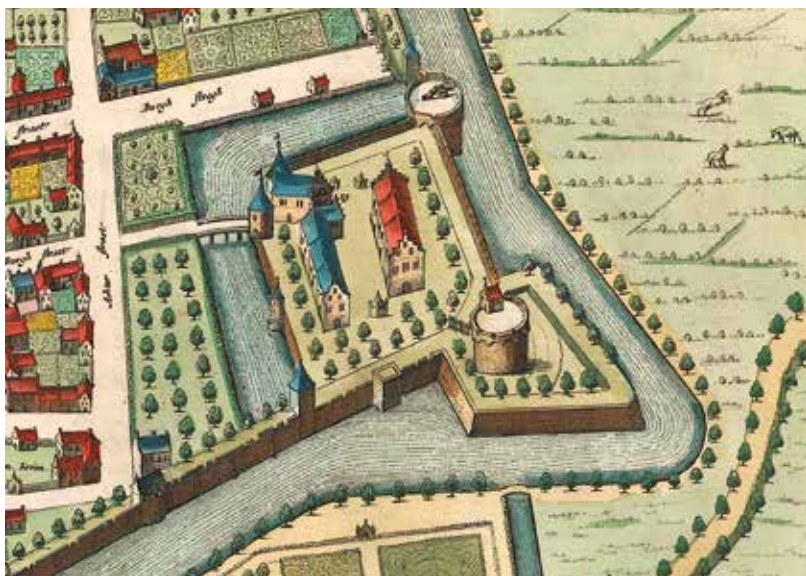
Niet iedereen was tegen de Fransen. De meeste katholieken in de Lage Landen waren erg pro-Frankrijk. Ze waren bovendien vaak meer anti-gereformeerd dan de Fransen. Maar buiten vrijheid van hun godsdienst die de Fransen iedereen gaven, hadden zij weinig voordeel van de bezetting. Ze kregen soms wel hun kerken terug, die tijdens de Reformatie aan de gereformeerden waren gegeven, zoals in Rhenen (waar maar enkele inwoners rooms waren), maar niet overal was dat het geval. In Wageningen is het niet gebeurd; in plaats daarvan werd een ruimte in het huis van Mattheus van Montfoort (familie van de drost), aan het eind van de Riemsdijkstraat, aan de katholieke gemeente verhuurd. Er zijn wel aanwijzingen dat de kerk op de Markt door de Fransen is gebruikt om er gevangenen in te huisvesten, onder meer in september 1672 en februari 1673.

In 1673 begon het tij te keren. Spanje werd bondgenoot van de Nederlanden, zodat Lodewijk XIV als nog in het zuiden moest gaan vechten. In oktober sloeg een leger onder leiding van Willem III beleg voor de stad Bonn, de centrale bevoorradingsplaats van de Franse legers in het noorden. Op 13 november werd Bonn veroverd. In februari 1674 werd vrede gesloten met Engeland, en in april met de bisschoppen van Keulen en Münster.

Wanneer de Franse bezetters Wageningen precies verlieten, is niet bekend, volgens de historicus en archivaris Driessen was dat in november 1673,

Het Kasteel van Wageningen op de vogelvluchtkaat van Nicolaes van Geelkercken, ca. 1640

Collectie Gemeente-archief Wageningen.

maar mogelijk was het iets later. In het stadsarchief zit een ontvangstbewijs van 2 januari 1674 voor 5 gld. 11 st. die waard Willem te Nijenhuis van burgemeester Serris (namens de 'Franse' magistraat) had ontvangen als betaling voor een 'prinsce partie' op last van burgemeester Nuijen, die in de Franse magistraat zat, én voor een 'Franse partie door 2 officiers en knegh'. Op de rekening staat de datum 27 december 1763, maar het is onduidelijk op welke 'partie' dat slaat, of dat ze allebei op die datum waren. Nog in december 1673 en januari 1674 gaf de stad brood aan Franse ruiters en soldaten, maar in december heetten die wel 'gevangen France ruiters'. Op 29 april 1674 werd de kerk schoongemaakt nadat 'het prinsenvolk' daarin gelegen had, toen was Wageningen zeker bevrijd. Om een veilige aftocht te krijgen en om de laatste beetje geld uit de bezette gebieden te persen, namen de Fransen uit allerlei plaatsen gijzelaars mee. Uit Wageningen moesten twee mannen zijn meegenomen, maar hun namen zijn niet bekend. Pas tegen betaling van een losgeld zouden zij worden vrijgelaten. Dat heeft lang geduurd, want in januari 1675 was het losgeld nog niet betaald.

'Nieuwe' magistraat

De uitgeweken leden van de magistraat zijn pas in de loop van 1674 teruggekeerd in Wageningen. De laatste was waarschijnlijk secretaris Tileman Aquilius. Op 11 juni 1674 werden door Willem III nieuwe regenten aangesteld. Voor ruim de helft was die magistraat hetzelfde als vóór de Franse inval. Uit de 'Franse' magistraat werd niemand herbenoemd, maar als je ziet dat in de Franse tijd Jan van Haestenburgh in het bestuur zat, en daarna Carel van Haestenburgh, dat in de Franse tijd Hermen Suermondt in het bestuur zat, en daarna Johan Suermondt, dan blijkt dat de macht kennelijk in handen van dezelfde families bleef.

Op 27 oktober 1674 besloot het stadsbestuur dat die dag een dankdag zou zijn. Diezelfde avond gelastte de magistraat om 'teekenen van vreugde te doen ende te vieren', en er werden pektonnen geregeld om vreugdevuren te maken. De kerkklokken werden geluid voor de bijzondere kerkdienst van die dag. Hoe opgelucht de Wageningers waren toen de Fransen waren vertrokken, is nog een beetje de vraag. Het lijkt erop dat de bevolking niet echt gelukkig was met het feit dat het hele stadsbestuur was gevlucht, en kennelijk was ook niet iedereen prinsgezind. En de katholieken zullen niet blij zijn geweest dat zij nu weer tweederangsburgers werden. Het lijkt erop dat secretaris Aquilius het mikpunt van het plaatselijke ongenoegen werd. Tileman Aquilius lijkt sowieso niet heel populair te zijn geweest. Hij was in 1660 als stadssecretaris

Fundamenten van de in 1673 opgeblazen kasteelmuren, Bowlespark mei 2015. Foto auteur.

naar Wageningen gekomen, nadat hij banen had gehad waarbij hij voor de Staten Generaal in Frankrijk en Engeland was geweest. Ook was hij in dienst geweest bij de prinsen van Oranje. Waarom hij naar Wageningen kwam, is niet duidelijk; het lijkt gezien zijn eerdere functies niet echt het top punt van een carrière. Hoe dan ook: op de zondag nadat Aquilius in 1674 weer in Wageningen was teruggekeerd, werd hij 'aangeranst off aengepackt' door Adriaen van Daetselaer, de ongeveer 19 jaar oude zoon van de enkele jaren eerder overleden burgemeester Diederick van Daetselaer. 's Avonds viel Adriaen hem nog een keer voor zijn huis aan, en de volgende dag had hij met zijn zus 'ende andere jonge gasten' rondgehangen bij het huis van Aquilius en op de deur gebonsd. De moeder van Adriaen nam ook deel aan de opstootjes, roepende dat zij geen ontzag had voor het stadsbestuur of voor de prins. Niettemin stuurde zij wel een klaagbrief naar Willem III toen een van haar dochters bij een huiszoeking per ongeluk in het been was geschoten door een schutter. De schout van Wageningen, Antonij Huijgens, liet vervolgens soldaten uit Arnhem komen om de zaak in het gareel te houden, waarna het weer rustig werd. Volgens Huijgens waren er veel 'complocterien ende t'samenrottingen' in Wageningen rond die tijd. Dus er broeide duidelijk iets. Volgens sommigen, waaronder Aquilius, was dat de schuld van de katholieken. En het moet gezegd dat in de jaren na 1673 leden van de katholieke familie Van den Born herhaaldelijk voor ruzies en andere problemen in de stad zorgden. En de nieuwe magistraat viel ook

Boven: Holland in de Franse drukpers, 1672-1673, anoniem (mogelijk naar Le Poffre, 1673). Franse spotprent op de Hollandse verliezen. Een Hollander wordt door twee Fransen in een drukpers geplet. Hierdoor stroomt een golf met verloren steden, waaronder Wageningen, uit zijn mond en zijn achterste.

Collectie Rijksmuseum, RP-P-OB-82.395.

Onder: Het kasteel van Blangy-Tronville op een ansichtkaart van begin twintigste eeuw.

niet bij iedereen goed: in december 1674 maakte Gerrit van Ommeren 'met grooten ijver' ruzie met de regent Carel van Haestenburgh en secretaris Derck de Ruijter, onder het roepen van 'wij achten sulcke regenten niet, wij sullen se doot slaen'.

De oorlog met Frankrijk was in 1674 nog niet afgelopen: de vrede werd pas in augustus 1678 getekend. Maar de Franse bezetting is eind 1673, begin 1674 uit Wageningen vertrokken. Daarmee was het leed nog niet geleden: de stadsmuren waren deels gesloopt, de muren rond het Kasteel waren opgeblazen, de grachten waren deels gedempt met het puin van de muren, en de bevolking was boos op het gevluchte stadsbestuur dat na de Franse bezetting terugkwam alsof er niets was gebeurd. Het bleef nog jaren rommelen in Wageningen.

Ondertussen kocht oud-commissaris Jacques

Becel in 1674 een stuk grond bij het gehucht Tronville in Noord-Frankrijk, waarop hij in 1677 een mooi kasteeltje liet bouwen. Hoeveel Wagenings geld zou daarvoor zijn gebruikt? Met hoeveel geroofde spullen zou hij het kasteel hebben ingericht? Misschien hangt het goudleerbehang van Tileman Aquilius er wel aan de wand. Een brief die ik juli vorig jaar stuurde aan de huidige eigenaar van het château de Tronville met de vraag of dat inderdaad het geval is, bleef tot nu toe helaas onbeantwoord.

Het stadsbestuur van Wageningen

Vóór de inval der Fransen in 1672

Rudolph van Ommeren
 Seger van Lauwijck
 Anthoni van der Horst
 Lucas van Essen
 Anthoni Huijgen
 Willem Muijs
 Johan Suermon(d)t
 Tileman Aquilius, tevens secretaris
 Derick de Ruijter, tevens secretaris

'Franse' magistraat (1672-1674)

Jan van Haestenburgh
 Jan Reijniers
 Jan de Bruyn (ook wel: de Braun)
 Christiaan Serris
 Hermen Suijrmont
 Peter Noeij(en)
 Dr. Willem Junius, secretaris

Magistraat per 11 juni 1674

scholtis: Anthonij Huijgens
regenten: Rudolph van Ommeren
 jonker Hessel van Lauwijck
 Willem Muijs
 Bartholdt Witten Boomgaerd
 Johan Noorman
 Carel van Haestenburgh
 Peter van Ameronghen
 Johan Suermondt
secretarissen: Tileman Aquilius
 Derick de Ruijter

Beeld van Sint Jozef

In het vorige nummer (50-2) schreef Petra Leenknegt over het gebouw Sint Jozef en het bijbehorende beeld in de nis. Een vraag die toen nog niet beantwoord kon worden: waar is dat beeld eigenlijk gebleven toen het gebouw in 1964 werd afgebroken? Inmiddels weten we dat Sint Jozef helaas is gebroken tijdens de sloop. Enkele fragmenten van het beeld zijn nog aanwezig in het archief van de kerk. CvdA

Open Monumentendag 2022

In het tweede weekend van september is het weer Open Monumentendag, ditmaal in het teken van Duurzaamheid en energieneutraliteit. Het Wageningse comité OMDW laat u op zondag 11 september tijdens de Open Monumentenroute kennismaken met een keur van monumenten, markante panden en plekken die duurzaamheid hoog in het vaandel hebben staan, zoals de rijks-HBS en de gymnastiek- en tekenschool aan de Wilhelminaweg (zie bijgevoegde brochure en het artikel op p. 16-17). Voor de landelijke start op 8 september viel de keus op Ede. Ede heeft 350 gemeentelijke monumenten en 224 rijksmonumenten en is druk bezig ze op duurzame wijze te herbestemmen. Een aansprekend voorbeeld is de voormalige fabriek ENKA. De Westhal is nu het grootste energieleverende rijksmonument in Nederland. Ede past daarmee goed in het landelijke thema en bij de slogan 'Duurzaam duurt het langst'. Meer info op www.omdw.nl. CvdA

Lexkesveer

Recent verscheen: Frans Busch, *Een geschiedenis van het Drielse veer en die van de pachters Busch*. De heer Busch heeft een familiegeschiedenis geschreven. De Busch'en pachtten enkele generaties de veerpont bij Driel, maar een van hen pachtte tussen 1921 en 1925 ook het Lexkesveer. De vijftien pagina's daarover zijn interessant voor de Wageningse geschiedenis. De familie woonde in het veerhuis aan de Randwijkse kant van de Rijn. De burgemeester van Wageningen was er kien op dat Busch, die alleen 'klein verlof' had, daar geen

sterke drank schonk. Hij stuurde er zelfs agenten in burger op af, waar de burgemeester van Overbetuwe weer boos over werd. Mooi om te lezen. BK

Reformatie

Historicus Jos de Weerd promoveerde in 2021 aan de Vrije Universiteit Amsterdam. In juni verscheen de handelseditie van zijn proefschrift: *De Veluwe gereformeerd. Machtswisseling en religieuze verandering in de zestiende eeuw*. Het is een gedegen studie van ruim 500 bladzijden over de Reformatie op de Veluwe, waarin Wageningen regelmatig ter sprake komt. De Weerd komt tot de conclusie dat de Reformatie een toevallig geheel van gebeurtenissen was dat er uiteindelijk toe leidde dat de Veluwe van rooms-katholiek omgving naar gereformeerd. Dat is geen nieuw inzicht, want geschiedenis is groten-deels toeval en een reeks van gebeurtenissen, maar De Weerd vertelt wel allerlei dingen over de Veluwe in de zestiende eeuw die erg interessant zijn. Er is nauwelijks archief in Wageningen uit die tijd, dus alle studies daarover zijn zeer welkom. Een interessant boek! BK

Keti Koti

Op 1 juli 1863 schafte Nederland officieel de slavernij in Suriname en de Nederlandse Antillen af. Dat wordt jaarlijks op die dag herdacht met de feestdag 'Keti Koti', wat letterlijk vertaald uit het Sranantongo 'ketenen gebroken' betekent. Oorspronkelijk alleen in Amsterdam, bij het Nationaal monument slavernijverleden in het Oosterpark, maar sinds een aantal jaren zijn ook andere steden zich steeds meer bewust van hun slavernijverleden. Wageningen besteedde dit jaar voor het eerst aandacht aan Keti Koti. Er werden bloemen gelegd in het Torckpark en oud-stadsdichter Ivanka de Ruijter schreef speciaal voor deze dag een gedicht. Burgemeester Vermeulen legde een verband met Wageningen als stad van de bevrijding en noemde de viering een eerste stap. CvdA

Beelden op de Berg naar 2024

De buitententoonstelling Beelden op de Berg is een jaar uitgesteld, naar de zomer van 2024. Sinds 1976 wordt in Belmonte Arboretum iedere vier, vijf jaar een presentatie van hedendaagse beeldende kunst aangeboden. Mirjam Westen is aangesteld als curator van de twaalfde editie. Zij was tot augustus part-time conservator hedendaagse kunst bij Museum Arnhem en werkt ook als onafhankelijk curator. In haar tentoonstellingen en publicaties vormt de relatie van kunst met maatschappelijke vraagstukken als gender, diversiteit en wereldkunst een rode draad. Zij kijkt ernaar uit een hoofdstuk toe te voegen aan Beelden op de Berg. 'De locatie (...) en het accent op nieuw werk (...) biedt de kans om een unieke tentoonstelling voor een breed publiek te maken.' Arnold Bregt, voorzitter van Beelden op de Berg: 'Mirjam heeft een inspirerend en eigentijds concept ontwikkeld voor de tentoonstelling in 2024. Najaar 2023 zal zij tijdens een publieksactiviteit daar een eerste doorkijk van geven.' Meer info op www.beeldenopdeberg.nl. CvdA

Wageningen na corona

De gemeente maakt geld vrij om de stad te helpen opveren na corona. Een extra miljoen zal worden ingezet voor vergroening, verduurzaming én voor het thema 'historische stad'. Hieronder vallen uitbreiding en onderhoud van het Wallenpad, ondersteuning voor de inrichtingsplannen van museum De Cas-teelse Poort en een bijdrage aan de 'Wageningen Experience', een audiovisuele presentatie van de geschiedenis van de stad. Verder zullen enkele opgeslagen kunstwerken worden herplaatst in de stad. We zijn heel benieuwd! CvdA

Militairen bouwen voor waterscouts

Naast voormalige steenfabriek de Bovenste Polder (uit 1923, rijksmonument sinds 2000) wordt gewerkt aan het nieuwe onderkomen van Waterscouting Musinga-Rijn. Hiermee wordt een traject afgerond dat in 1998 is gestart. Naast een bijdrage van BOEI (eigenaar van de steenfabriek) en verschillende particulieren, helpen zo'n 30 militairen van de Koninklijke Landmacht mee aan de totstand-koming. Behalve de 150 jeugdleden en 60 vrijwilligers van de waterscouts zullen ook de studenten van zeilvereniging Aqua gebruik-maken van het gebouw. De locatie is wat verder weg van de steenfabriek, waardoor het zicht op het monument beter wordt. CvdA

Landschap bij Wageningen

Door Saskia Werner

Saskia Werner is kunsthistorica en werkzaam bij museum De Casteelse Poort. Zij schrijft voor dit blad een serie beschouwingen over Wageningen in de schilder- en prentkunst.

Vanuit een laag standpunt schilderde Ben van Londen de Wageningse uiterwaarden met de stad aan de horizon. Een kreek vol waterlelies vult meer dan de helft van het doek. Een gedachte aan de waterlelies van Claude Monet (1840-1926) is haast onontkoombaar. De gestileerde rietstengels aan de linkerzijde geven het startsein voor de kijkrichting over het water, via de rij bomen rechts naar de verte met de uiterwaarden en het panorama van Wageningen. In dit weidse vergezicht van de stad zijn enkele herkenbare elementen waar te nemen. Rechts de Wageningse Berg, achter de bomen een gebouw dat te identificeren is als de wasserij. Vervolgens de huizen aan de Veerweg. Dan een robuust complex bestaande uit de oude HBS, de Gymnastiek- en Tekenschool en de voormalige marechausseekazerne. Deze was van 1940 tot 1963 in gebruik als kantongerecht. Bijna in het midden staat de molen de Eendracht. Verder naar links zien we de katholieke kerk Johannes de Doper met de hoge toren. Deze toren werd in april 1945 door de Duitse Wehrmacht opgeblazen en werd later niet als zodanig herbouwd. Iets naar links zijn drie cilindervormen afgebeeld, dat zijn de gashouders van de gasfabriek op het terrein waar later het voormalig wooncentrum Rustenburg werd gebouwd. Dan volgt er een stuk dat vaag geschilderd is en geen herkenning geeft. Links tussen de rietstengels zien we nog een stuk stad met de toren van de Grote Kerk op de Markt. Deze kerk werd in 1940 grotendeels verwoest en na herbouw in 1943 weer in gebruik genomen. In april 1945 werd de kerk voor de tweede maal verwoest. We kunnen concluderen dat dit de stad is van vóór de laatste oorlogsvernietingen in 1945. Hier en daar is fantasievol met de werkelijkheid omgesprongen. Gezien de maat van het doek was Van Londen misschien wel gedwongen een stuk grijs gebied weer te geven om het

beoogde panorama over de hele breedte te kunnen weergeven.

Er is nog een schilderij van hem met een gezicht op Wageningen vanuit de uiterwaarden, dat hetzelfde standpunt heeft. Dit kleinere doek is in particulier bezit. Het is een compacter geheel: de kreek met waterlelies is gedeeltelijk zichtbaar. Dit werk is naderhand gedateerd op 1944. Beide werken zullen in dezelfde periode gemaakt zijn.

Op de achterkant van Landschap bij Wageningen staat dat het afkomstig is van de 'Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen' met de inleveringsdatum '56-'58. Dat betekent dat het een werk was voor De Beeldende Kunstenaars Regeling (BKR). Een regeling die als doel had de financiële positie van kunstenaars te verbeteren. Enige inkomsten had Van Londen wel, maar deze zullen niet voldoende zijn geweest voor het onderhouden van een gezin met twee kinderen.

Vanaf 1939 zwierf hij samen met zijn vrouw Rie Smit (1912-2008) met de IJsselmeertjalk 'Tamalone' over de Nederlandse rivieren. In 1944 lag het schip aan de Rijn onderaan de Noordberg bij Renkum. Tijdens de slag om Arnhem in september 1944 raakte het zwaar beschadigd en het zonk. Er werd een tijdelijk onderkomen gevonden in Winssen in de Betuwe. Na de oorlog betrokken zij – inmiddels met één dochter – een noodwoning op de Wageningse berg. De boot werd gerestaureerd en in de herfst van 1949 was hij weer bewoonbaar en bruikbaar als expositieschip. Het waren moeilijke tijden om een nieuw bestaan op te bouwen. In 1951 werd de tweede dochter geboren.

Het museum heeft het werk sinds 1998 in bruikleen van de gemeente Wageningen. Nu zal het te zien zijn tijdens de expositie over de Wageningse landschappen.

Landschap bij Wageningen Ben van Londen (1907-1987)

Olieverf op board, 80 x 105 cm.
Collectie museum De Casteelse Poort, in bruikleen van de gemeente Wageningen.
Fotografie Jaap Mons

Mijn kennismaking met de Wageningse gasfabriek

In de tweede helft van de negentiende eeuw verzeen overal in Nederland fabrieken voor stadsgas. Zo ook in Wageningen. In 1856 werd de NV Wageningsche gas-verlichting-maatschappij opgericht. De gasfabriek stond tussen de Veerstraat en het Spijk aan een nu verdwenen straatje, de Gasfabriekstraat. Het gas werd in eerste instantie gebruikt voor straatverlichting. Het duurde echter niet lang voor het ook gebruikt werd om op te koken en voor de warmwatergeiser of -boiler. In 1959 werd overgegaan op aardgas.

Door Hans van der Beek

Hans van der Beek was jarenlang vrijwilliger bij Oud Wageningen. Hij beheerde het documentatiecentrum, verzorgde samen met anderen de Facebookpagina en zat zes jaar in het bestuur.

Omstreeks 1956 liep ik, onderweg van en naar het nieuwe zwembad, vaak door de Veerstraat langs de stokerij van de gasfabriek. Door de openstaande deuren zag ik de wand met retorten (ovens) en de machine die daar met veel kabaal cokes uithaalde en er nieuwe kolen in bracht. Door een centrale aandrijfjas werden de roterende machines met poulie's, een soort katrollen, en leren riemen aangedreven. Ik vond het heel spannend en mocht al snel binnen in een hoekje kijken waar een oven geopend werd en een hete gloed van vuur, rook en gas naar buiten kwam. Mijn nieuwsgierigheid werd alleen maar aangewakkerd en de fabrieksbaas nam me mee, verder het bedrijf in. Ik kreeg een uitgebreide uitleg over de productie van steenkolengas. Toen ik thuis kwam was mijn moeder niet blij... ik rook niet echt lekker na die rondleiding. Maar dat weerhield me er niet van om daar toch regelmatig rond te lopen.

Links de Veerstraat, rechts bovenin het Spijk, ca. 1940-1945. Duidelijk zichtbaar zijn de twee gashouders en daarvoor het kantoorgebouwtje met het platte dak, waar men de gasmunten kocht. Met de restwarmte uit de fabriek werd het naastgelegen Gemeentelijk Badhuis verwarmd. Beeldbank Wageningen, collectie Gemeentearchief.

Historie

De eerste gasfabriek in Wageningen was een lichtgasfabriek. Het gas was bedoeld voor verlichting van straten en woningen. Naderhand werd het ook gebruikt om te koken, te verwarmen en voor mechanische aandrijving van machines door middel van een zogeheten gasmotor. Er werd een overeenkomst met de gemeente gesloten voor het leveren van lichtgas en straatlantaarns in de binnenstad van Wageningen. In 1862 was er een uitbreiding met 50 gaslantaarns in Wageningen. De petroleumlantaarns in de Buurt werden pas in 1904 vervangen door gaslantaarns.

De gasrekening werd al spoedig bepaald door een gasmeter bij de gebruikers te plaatsen. Omdat deze meters zeer onbetrouwbaar bleken te zijn kwamen er in 1875 monteurs van de fabriek bij de gebruikers langs om de meters te ijken. Ik vermoed dat het slechts een doekje voor het bloeden was omdat de mechanische constructie van de gasmeters maar heel summier was. De armoede in deze periode was groot en vaak konden de mensen de gasrekening niet betalen. Daarom werden hun meters voorzien van een muntsysteem. De gasmunten kon je kopen in het kantoortje bij de gasfabriek of bij de meteropnemer, die maandelijks langskwam om de stand op te nemen en de munten uit de meter te halen. Andere munten dan gasmunten pasten er ook in, maar dan moest je later alsnog het verschil bijbetalen.

Hoe werd steenkolengas gemaakt?

Lichtgas of stadsgas wordt geproduceerd door steenkolen te verhitten in luchtdichte kamerovens of retorten (destillatie). Via een opening aan de voorkant worden de retorten gevuld met kolen en als de gasproductie na de verbranding van de kolen terugloopt, worden ze weer geleegd. Van 1856 tot 1930 werden de retorten handmatig gevuld en geleegd (zoals op de schoolplaat te zien is). Van 1930 tot 1960 was er een laad-stootmachine die deze zware klus overnam. De verticale pijpen aan

Oprichting

'Den zeventienden oktober achttien honderd zes en vijftig, zijn voor *Gerrit Hondius*, notaris in het arrondissement Arnhem, provincie Gelderland, standplaats Wageningen, [...] verschenen:

De Heeren:

Wijnand Anthonij Berghuis, kapitein luitenant bij Zijner Majesteits zeemagt, Ridder der Militaire Willemsorde,
Willem Bernet, rentenier,

Mr. *Willem Johan Bernard Besier*, griffier bij het kantongerecht te Wageningen,

Mr. *David Adriaan Bisdom*, kantonregter van Wageningen,

Frederik Lodewijk Christiaan Theodoor Böhme, gemeenteontvanger van Wageningen,

Mr. *Cornelis Reinier Frederik Braams*, wethouder der gemeente Wageningen,

Henri Jacobus Haas, secretaris der gemeente Wageningen,

Wouterus van den Ham, rustend predikant,

Hendrik Paulus van Heijst, rentenier,

Hendrikus Holtus, koopman,

Jan Kuijk, notaris,

Samuel Abraham van Minden, commissionair,

Pieter Plantenga, likeurstoker,

Pieter Poel, koopman,

Johannes Bernardus Roes, leerlooier,

Elias Anthonij Romswinkel, candidaat-notaris,

Simon Jan Rijser, oud luitenant der eerste klasse bij Zijner Majesteits zeemagt,

Abraham Hendrikus van Stalborch, lid van den gemeenteraad,

Dirk Strumper, docent aan 't gymnasium,

Nicolaas Gosewinus de Voogt, rentenier,

Willem Jacob de Voogt, commissionair,

Dirk Vreede, rentenier,

Mr. *Willem Frederik Hendrik baron van Wassenauer Catwijck*, lid der Provinciale Staten van Gelderland,

Johannes Wertheim, Commandeur der orde van Isabella la Catholica, Ridder van het Legioen van Eer, lid van den gemeenteraad,

Cornelis Jacob Pieter van Zadelhoff, lid der Provinciale Staten van Gelderland, burgemeester van Wageningen.'

Enkele heren vertegenwoordigen weer andere heren. Baron van Wassenauer Catwijck is ook aanwezig namens *Willem Anne Baron de Constant Rebecque*, lid van den gemeenteraad, en de heer Van Minden vertegenwoordigt *Peel Beek*, koopman, *Pieter Arend de Veer*, rentenier en *Jan Daniel Velsberg*, oud-kapitein ter zee van het Indische zeewezen, Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw en van de Militaire Willemsorde vierde klasse. *Albertus van Daalen*, lid van Gedeputeerde Staten van Gelderland en *Jacques Francois Roux*, administrateur, worden vertegenwoordigd door de heer Bisdom.

Deze 31 heren, allemaal lokale notabelen en ondernemers, richten op 7 oktober 1856 bij notaris Hondius de Naamloze Vennootschap der Wageningsche Gasverlichting-maatschappij op en leggen het startkapitaal van 25.000 gulden in, verdeeld over honderd aandelen. De individuele bijdrage varieert van één tot veertien aandelen; Van Heijst, die in dezelfde akte wordt benoemd als de eerste directeur, heeft de meeste. Op 12 november 1856 wordt de oprichtingsakte bij Koninklijk Besluit goedgekeurd. De NV wordt in eerste instantie aangegaan voor 20 jaar en later nog een keer verlengd. In 1896 koopt de gemeente de gasfabriek van de NV.

De opeenvolgende directeurs zijn: H.P. van Heijst 1858-1862, Pieter Poel 1862-1866, Dirk Beek 1866-1893, Evert Beek 1893-1896, H. Lenderink, 1896-1927, H.J. Lentelink 1927-1955, K. Brands 1955-1960.

Bovenstaande lijst namen vormt het begin van de Akte van Naamlooze Vennootschap der Wageningsche Gasverlichtingmaatschappij.

Inventaris van archiefstukken van de NV Wageningsche Gasverlichting-Maatschappij 1856-1876, gemeente-archief Wageningen.

de voorkant voerden het gas af naar een horizontale verzamelpijp.

Het verkregen gas is dan nog erg onzuiver en bevat verontreinigende en schadelijke bestanddelen. Bij verbranding treedt sterke rookontwikkeling op, en komen roet en een nare geur vrij. Het ruwe gas moet eerst in twee stappen (door condensatie en chemisch) gezuiverd worden. Door het ruwe gas af te koelen in een pijpcondensor condenseert de steenkolenteer van het gas en vloeit weg in een zogenaamde teerput. Het gas gaat ver-

volgens naar een wasser of scrubber. Met water wordt het gas nog verder afgekoeld en wordt de ammoniak uit het gas gewassen. Als laatste stap stroomt het gas door de zuiveringskisten. Die zijn gevuld met ijzeraarde, waarmee de zwavelhoudende stoffen uit het gas worden verwijderd. Om het gas door al deze processen te leiden maakt men gebruik van een exhauster (een door stoom aangedreven zuigpomp). Omdat de gasproductie en het gasverbruik niet synchroon lopen, wordt het gas opgeslagen in gashouders.

Linksboven: Zo zagen de Wageningse gasmunten er uit (van Internet).
Linksonder: Schoolplaat Eene gasfabriek (van Internet).

Rechtsboven: Op deze plattegrond van rond 1968 staan de contouren van de voormalige gasfabriek en het bejaardencentrum getekend. Zo ook de oude fundamenten van de gashouders en de fabriek. En heel specifiek twee oude stookvloeren (X), een teerkelder van 100 m³ (XI) en een gebied met teer vermengd zand (XII). Geen wonder dat in de kelder van het bejaardencentrum altijd een vreemde geur hing van gas en/of andere vluchtige stoffen (PAK's).
 Gemeentearchief Wageningen.

Laatste kolenvulling

In 1960 ben ik er opnieuw gaan kijken. Mijn kleine wandeling begon op het huidige 5 Meiplein, waar toen nog de Veerstraat was. Aan de linkerkant hotel-restaurant De Wereld en rechts de stadsboerderijtjes van Kees Troost en Jaap van Brakel.

Daarna rechts de Rustenburgsteeg waar schoenmaker Barten zijn werkplaats had. Er volgen een paar statige herenhuizen en tussen de slagerij van Van der Heijden en de kapperszaak van Bart Damming lag de Gasfabriekstraat. Een smalle straat die uitkwam op het Spijk.

Op het terrein van de gasfabriek is het stil, de ovens zijn koud en de gashouders leeg. Nadat hier meer dan honderd jaar steenkolengas is gemaakt, heeft het aardgas uit Slochteren – het gasveld daar werd ontdekt in 1959 – de levering overgenomen en is de oude fabriek gesloten. De laatste kolenvulling was op vrijdagmiddag 4 maart 1960 waarbij het voltallige personeel aanwezig was. De oudste nog in functie zijnde stoker, de heer E.J. van de Peppel, mocht de laatste kolen in de oven laden.

Maar waarom had ik in 1960 zoveel aandacht voor een oude, smerige, stinkende en verlaten gasfabriek? Een paar maanden later zou de fabriek worden gesloopt om plaats te maken voor het nieuwe bejaardencentrum met aanleunwoningen 'Rustenburg'. Een hoofdstuk zou worden afgesloten. Ik realiseerde me dat deze fabriek al die jaren ons gas als brandstof voor licht, warmte en energie geleverd had. Het was ooit een hele vooruitgang dat we geen kostbare kaarsen of petro-

leum voor de verlichting meer hoefden te gebruiken. Ook de kolenkachel ging er uit en er kwam een gashaard in onze woningen. Wat een vooruitgang om niet 's morgens eerst de kachel aan te hoeven steken met een oude krant en een paar aanmaakhoutjes.

Toen de gasfabriek nog steenkolengas leverde aan de inwoners van Wageningen was het een redelijk winstgevend onderdeel van de gemeente. Er waren restproducten zoals cokes, teer en ammoniak (als halffabricaat voor kunstmest) die ook verkocht werden. Nadat het ruwe gas uit de brandende steenkool gedestilleerd was, werd de verbrande steenkool (cokes) uit de retorten gehaald, er ging een nieuwe lading kolen in de oven en het proces begon opnieuw. Na afkoeling met water werd de cokes buiten gebroken en gesorteerd opgeslagen. De brokken cokes werden verkocht als brandstof, het gruis was gratis beschikbaar voor het personeel. Het bedrijf draaide 24 uur per dag en de stokers werkten in een tweeploegendienst van twaalf uur: van 7 tot 7 waren zij in touw. Zij verdienden, afhankelijk van hun functie, 8,00 tot 11,40 gulden per week. Na 1907 werd een ander ploegensysteem ingevoerd en kwamen er 'stokers op zondag' in dienst. De fabriek en haar drie gashouders zijn gesloopt en de fundering inclusief de leidingen is uit de grond gehaald. Wat men toen verzuimde is de zwaar vervuilde grond saneren. Dat gebeurde pas 45 jaar later, toen 'Rustenburg' (1968–2013) op zijn beurt gesloopt werd en de wijk 'Torckdael' werd aangelegd.

Bronnen

Gemeentearchief
 H.J. Lentelink, *Gedenkschrift Gem. Gasfabriek en Bronwaterleiding Wageningen*.
 A.L.N. Rietveld, *Tussen de Wereld en het Veer*.
 A.L.N. Rietveld, *Achteraf Bekeken 2*.
 Persoonlijke verhalen van J. Bloemers en W. Stellaard.

UIT DE VERENIGING

Van de voorzitter

Het bestuur krijgt er al veel zin in. Het komende jubileumjaar of lustrumjaar zoals we het in het bestuur nu noemen krijgt al behoorlijk vorm. Er wordt hard gewerkt aan het 'Woordenboek Wagenings Dialect/Streektaal'. Het mooie hierbij is de betrokkenheid van veel Wageningers en organisaties die op de een of andere manier iets met dialect hebben en in het bijzonder met het Wageningse dialect. Het gaat een uitgave worden, die 'verre van perfect en allesomvattend' zal zijn, maar die wel laat zien dat Wageningen ook in taal, net als in andere opzichten, het bijzondere stadje is aan de rand van de Veluwe.

In de eerste nummers van 2021 en 2022 heb ik het in mijn verhaal gehad over 'perspectief van een lustrum' en over het 'dromen over een mooi lustrum'. Die dromen wordt steeds meer werkelijkheid. De contouren zijn nu: starten met een lustrumweek op vrijdag 14 en/of zaterdag 15 april met activiteiten in het teken van de geschiedenis van Wageningen en het Wageningse dialect. Maandag 17 april – de oprichtingsdatum – de Algemene ledenvergadering met een feestelijk bijeenzijn voor de leden, waarin 50 jaar Oud Wageningen centraal zal staan. Op donderdag 20 april sluiten we de lustrumweek af met een lezing.

In de maanden mei tot en met september proberen we twee of drie momenten te creëren waarop we de stad trakteren op geschiedenis. De creativiteit gaat hier nog alle kanten op. Van fotoposters in de stad, oude kinderspelen op de markt, een historische/oude muziekkavond op Bevrijdingsdag van We'll meet again als ode aan Vera Lynn, tot aan een kasteelvoorstelling buiten in het Torckpark, een sound en light voorstelling. Deze momenten willen wij graag 'in samenwerking met en met

medewerking van' andere Wageningse organisaties doen. Bijvoorbeeld Wageningse toneelgroepen en/of muziekgroepen, onder andere bij de ideeën voor de kasteelvoorstelling of de historische/oude muziekkavond.

In oktober willen we het lustrumjaar afsluiten met een bijzondere lezing. Met als rode draad, 'historische keuzes en de invloed op het heden'. Keuzes als 'treinstation' of het 'Uiterwaardenplan' die impact hebben gehad op de ontwikkeling van de stad en het leven nu. Hoe zit dat met de keuzes van nu en, kijkend met een 'open blik', welke impact gaan die dan weer hebben voor de stad en het leven over 50 jaar. Hierbij denken we aan een korte documentaire waarin de kijker wordt meegenomen langs een aantal historische keuzes die de bijzondere, sommige noemen het ook wel de eigenzinnige, identiteit van Wageningen hebben gevormd. Met daarna een spreker die als 'visionair' naar Wageningen kijkt.

OPROEP

Plannen genoeg waar we als bestuur best wat hulp bij kunnen gebruiken; bij het organiseren nu en straks in 2023 bij het realiseren. Wij zijn op zoek naar 'creatievelingen', 'netwerkers', 'doeners' en 'helpers' die samen met het bestuur het lustrumjaar tot een succes willen maken. Geïnteresseerd? Neem contact op met Karin van de Hoef-Reijnders via e-mail nirak@antenna.nl.

Frits

Nieuwe Leden

Dhr. H. Wouters
Dhr. J.B.A. van Brakel
Dhr. H. van Iperen
Dhr. F. Rip
Dhr. F.C.T. Guiking
Mevr. W.E.M. de Wit
Mevr. G. Gijsberts
Mevr. F. Brussen
Mevr. G. Rondhout-Bijl
Mevr. J.W. van der Feijst-Tiecken

Opzegging

Fam. B.C. Leeuwenburgh
Mw. L.A. Haasdijk
Mevr. J.H. Sijpkes-Kamphuis
Dhr. H.P.J. van Schaik
Dhr. A. van der Donk
Dhr. A.A. Hofman
Dhr. A.M. Canters

Ledenaantal

Per 01-08-2022: 732 (703 betalende leden en 29 niet-betalende/relatie leden). In het totaal zijn de opzeggingen per 31-12-2022 verwerkt.

Lezing Rampjaar 1672

In het kader van de Maand van de geschiedenis, met als thema Zestien twee en zeventig. Wat een ramp! organiseren HVOW en De Casteelse Poort samen een lezing door Bob Kernkamp. De titel is Wageningen en het Rampjaar 1672.

In het rampjaar 1672 werd de Republiek der Nederlanden van verschillende kanten aangevallen, namelijk door Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen. Het beschieten van de Smyrnavloot van 70 Nederlandse schepen op het kanaal door de Engelsen, strijdig met het militair verbond van 1668, was het begin van het rampjaar. Dit gebeurde op 23 maart 1672. De rijkdom van de Nederlandse Republiek maakte dat sterke landen rondom Nederland de Republiek vijandig gezind waren. Deze landen waren sterker maar minder rijk. Het Rampjaar had grote gevolgen voor de Republiek, een ware crisis ontstond. De maand van de

geschiedenis, komende oktober, heeft dan ook niet voor niets de titel: 'Wat een ramp!'. Bob Kernkamp, archivaris van de gemeente Wageningen neemt ons in zijn lezing mee met wat er allemaal gebeurde in het jaar 1672 én vooral wat er gebeurde

in Wageningen. In zijn artikel in twee delen in Oud Wageningen 50-2 en 50-3 leidde hij ons alvast in de geschiedenis van 1672 in. In de lezing van 11 oktober zal hij ons vertellen wat het Rampjaar allemaal teweegbracht in Wageningen.

Dinsdag 11 oktober 20.00 uur in de Vredehorst, Tarthorst 1 te Wageningen.
Leden gratis, niet-leden € 2,-.

Verkoop Westbergboek loopt goed

Het boek *De Westberg, een monumentaal Wagenings erfgoed*, nummer 14 in de historische reeks van HV Oud Wageningen, ligt nu een paar maanden in de winkel. De verkoop loopt goed en dat is geen wonder, want het boek is mooi uitgegeven, grondig gedocumenteerd en rijk geïllustreerd. De verrassende tekeningen van Henk van Ruitenbeek vormen een extra pluspunt. Hebt u *De Westberg* nog niet aangeschaft? Het boek is te koop in de plaatselijke boekhandels Kniphorst, Bruna en De Beschte en bij museum De Casteelse Poort (€ 22,50). Een must voor alle Wageningers.

Kijk ook eens over de schutting

Vereniging Oud Ede (www.oudede.nl)
Historische Vereniging Oud Bennekom (oudbennekom.nl)
Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen (oudrhenen.nl)
Historisch Genootschap Redichem (genootschapredichem.nl) *
Historische Vereniging Oud Veenendaal (oudveenendaal.nl)
Historische Kring Kesteren en Omstreken (hkko.nl)
* wordt binnenkort Oud Renkum www.oud-renkum.nl

Wordt allen vriend van Museum De Casteelse Poort

Met dit nummer is een aanmeldingskaart meegestuurd voor de Vrienden van het Wagenings museum. Daarop staat nog de oude contributie vermeld, de minimumbijdrage is echter onlangs verhoogd naar €25.

Historische Vereniging Oud Wageningen

Opgericht op 17 april 1973

Bestuur

Frits Huijbers, voorzitter
Ditta van Vliet, secretaris
Henk Slegten, penningmeester
Ben van den Berg
Enrico van den Bogaard
Karin van de Hoef-Reijnders
Henk Lette

Website

www.oudwageningen.nl

Secretariaat

Bowlespark 1a
6701 DN Wageningen
info@oudwageningen.nl

Documentatiecentrum

Dinsdag 9.30 – 11.30 uur
Museum
De Casteelse Poort
Bowlespark 1a
6701 DN Wageningen
tel 0317 421436
documentatiecentrum@oudwageningen.nl

Werkgroep Archeologie Wageningen

archeologie@oudwageningen.nl

Ledenadministratie

ledenadministratie@oudwageningen.nl

Bankrekening

NL15 INGB 0002946125

Lidmaatschap

€ 21,50 per jaar (minimum).

AGENDA • WAGENINGS ERFGOED

9, 10, 11 september 2022
Diverse locaties

Open Monumentenweekend

Zie de met dit tijdschrift meegestuurde brochure of kijk op omdw.nl.
Voor landelijke evenementen zie openmonumentendag.nl.

12 september 2022
aanvang 20.00 uur
Streekmuseum
Baron van Brakell
Provincialeweg 21
Ommeren
Niet-leden 2 euro

Lezing 'De zoektocht naar het verhaal van de Wijenburg'

Door Geertrudis van Dijk. Kasteel Wijenburg (of Huis te Echteld) was het stamslot van de familie Van Wijhe. Vanaf 1271 woonden zij hier en al rond 1300-1400 hadden zij een grote machtspositie opgebouwd. Geertrudis van Dijk was als kind al nieuwsgierig naar het slot en de familie. Het werd zijn hobby om hun verhaal te achterhalen.

t/m 30 september 2022
Bibliotheek WUR
Forumgebouw
Droevendaalsesteeg 2

Expositie 'Chef's Special, A Taste of the Collections'

De expositie is geopend van maandag tot en met vrijdag van 9.00-13.00 uur en 's middags op afspraak. Er is ook een digitale versie: exhibitions.wur.nl/chefs-special-a-taste-of-the-collections/

t/m 2 oktober 2022
De Casteelse Poort
Bowlespark 1A

Expositie 'Stad der Bevrijding herdenkt en viert'

In mei 1945 is het in Wageningen geen feest; de bewoners zijn geëvacueerd, de stad is verwoest. De expositie geeft een tijdsbeeld van herdenken en vieren in Wageningen sinds 1945: oude zwart-wit foto's, recente beelden van Wageningse fotografen, historische filmfragmenten, vitrines en meer. Ook is er aandacht voor de diverse herdenkingsmonumenten. De expositie gaat tevens in op de vraag, wat er nou precies werd ondertekend in Wageningen.

11 oktober 2022
Vredehorst
Tarthorst 1
20.00 uur
Niet-leden 2 euro

Lezing 'Wageningen en het Rampjaar 1672'

Door Bob Kernkamp (zie pag. 18-20 en 27)

12 oktober 2022
Cultura Ede
20.00 uur
Gratis toegang

Voor vereniging Oud-Ede houdt landschapshistoricus Peter Bijster een lezing over Koningswegen op de Veluwe: 'De snelwegen van de koning'.

Voor actuele Wagenings erfgoed informatie

www.oudwageningen.nl
www.casteelsepoort.nl
www.wageningenmonumentaal.nl
www.netwerkerfgoedwageningen.nl
www.omdw.nl
www.wageningen.nl/gemeentearchief
www.beeldbankwageningen.nl
www.rondleidingenwageningen.nl